

Міністерство освіти і науки
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Кафедра історії нового та новітнього часу

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ:

*актуальні питання
дослідження та викладання*

Частина I

Чернівці

Чернівецький національний університет
2017

УДК 930.2(08)
М 545

М 545 **Методологія** та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання / Під загал. ред. проф. О.І. Сича. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – Ч. I. – 92 с.

УДК 930.2(08)

У збірнику наукових статей кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича розглядаються актуальні проблеми методології та філософії історичної науки, зокрема, такі як гуманітарний контекст історичного пізнання, «азійський спосіб виробництва» в парадигмі формаційного підходу до історичного процесу, причини та умови виникнення євроцентризму, мікроісторія як напрям історичних досліджень, класифікація та теорія революцій американського науковця Дж. Голдстоуна, теорія ідентичності в історичному дослідженні, методологія вивчення історії профспілок України тощо.

Видання розраховане на науковців, викладачів та вчителів історії, студентів.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 2 від 26 вересня 2017 р.).

З М І С Т

Вступ	4-5
Євген Сахновський	
Гуманітарний контекст історичного пізнання	6-14
Андрій Мінаєв	
До питання про “азійський спосіб виробництва” у формаційному підході до історичного процесу	15-36
Олександр Сич	
Про причини та умови виникнення європоцентризму	37-46
Олександр Сахновський	
Мікроісторія як напрям історичних досліджень	47-59
Микола Глібішук	
Класифікація та теорія революцій Дж. Голдстоуна	60-69
Олександр Безаров	
Теорія ідентичності в історичному дослідженні (на прикладі історії емансипації європейських євреїв ХІХ століття)	70-86
Петро Яценюк	
Про методологію дослідження історії професійних спілок України	87-91

ВСТУП

Даний збірник містить низку наукових розвідок і напрацювань викладачів кафедри історії Нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича в царині методології історичної науки. Доцільність такого видання зумовлювалася наступними міркуваннями.

Як відомо, історична свідомість є складовою національної культури, тому так важливо, щоби вона формувалася на наукових засадах, а не на міфах і хибних стереотипах. Рівень будь-якої науки, в тому числі й історичної, значною мірою визначається станом її методології, бо саме остання виступає базовою парадигмою наукового дослідження історичного минулого. Однак, наприкінці ХХ ст. внаслідок глибоких політичних і соціокультурних трансформацій пануюча в радянській історичній науці марксистська методологія (чи марксистський – або формаційний – метод пізнання історичного минулого) була піддана нищівній критиці, причому – як не дивно – часто-густо з боку тих, хто в радянський період був її палким речником. Але відкинувши марксистську парадигму, науковці опинилися в скрутній ситуації – адже ніякою іншою методологією вони не володіли, бо в СРСР вивчення інших методологічних концепцій взагалі не заохочувалося. Тому в 1990-х рр. і в перші десятиліття ХХІ ст. в академічному світі пострадянського простору запанували плутанина, хаос, надмірний критицизм, безглузда політизація, прогресуюча провінціалізація історичної думки, некритична переорієнтація на західні зразки і стереотипи історіописання. Не оминуло це кризове явище й українську історичну науку та історичну освіту.

Усвідомлення кризового стану історичної науки та освіти й відповідно прагнення його подолати зумовили необхідність концептуального перегляду методології, методів та проблематики наукових досліджень, проте як і змісту викладання історії, особливо в контексті подальшої гуманізації

освіти як такої. На даний момент вітчизняні історики роблять лише перші кроки до виходу з цього кризового становища та подолання методологічної дезорієнтації та розгубленості, характерних для останніх десятиліть.

Запропоноване видання певною мірою відображає спроби науковців нашої кафедри зробити свій внесок у процес пошуку нових форм, засобів, підходів до найбільш адекватного відтворення та розуміння минулого. Науковий доробок кафедри історії Нового та новітнього часу з проблем методології та філософії історії ґрунтується як на чисельних наукових статтях її викладачів, так і на колективному обговоренні актуальних проблем історичної науки на багатолітніх науково-теоретичних семінарах кафедри (матеріали цих обговорень регулярно друкуються на шпальтах кафедрального наукового збірника «Історична панорама»). До того ж дисципліна «Методологія історичної науки» впродовж багатьох років викладається саме співробітниками нашої кафедри (спершу доц. Сахновським Є.В., у даний час - доц. Мінаєвим А.В.), їхній досвід осмислення даної дисципліни та її викладання вартий уваги й буде також відображений у наступних частинах нашого методологічного збірника.

З іншого боку, в процесі викладання історичних дисциплін у сучасних умовах брак відповідних підручників і посібників з методології та філософії історії просто впадає в око, що констатують як викладачі, так і студенти. Даний методологічний збірник покликаний певною мірою допомогти розумінню деяких методологічно складних проблем історичної науки та викладання історії, зокрема, таких як гуманітарний контекст історичного пізнання, «азійський спосіб виробництва» в парадигмі формаційного підходу до історичного процесу, причини та умови виникнення європоцентризму, мікроісторія як напрям історичних досліджень, класифікація та теорія революцій авторитетного американського дослідника Дж. Голдстоуна, теорія ідентичності в історичному дослідженні тощо.

Проф. Сич О. І.

УДК 930.1

Євген Сахновський

Гуманітарний контекст історичного пізнання*

Історія як наука традиційно належить до гуманітарних дисциплін, відмінність яких від природознавства була усвідомлена і відповідним чином обґрунтована на рубежі XIX - XX ст. Зокрема, відомі представники Баденської школи неокантіанства Вільгельм Віндельбанд і Генріх Ріккерт спробували виокремити “науки про Дух” як самостійне ціле поряд з науками про Природу. Вони обґрунтовували особливу природу гуманітарного пізнання та специфічні методи дослідження соціокультурної реальності¹. З іншого боку, цими ж питаннями займався з позицій «філософії життя» Вільгельм Дільтей, який вважав “науки про Дух” наскільки самостійними відносно природознавства, що порівнював їх з “другою півкулею інтелектуального глобуса”². Саме Дільтею належить відома фраза про відмінність методів пізнання: “Природу ми пояснюємо, а Людину повинні зрозуміти”.

Питання про специфіку гуманітарних наук залишалося актуальним впродовж всього XX століття. Його обговорення йшло як в плані критики неокантіанської аргументації, так і періодичного її відновлення з метою уточнення та деталізації. Однак незаперечним залишається сам поділ наукових дисциплін на два великих класи, або “двокультур’я”, як назвав його Чарльз Сноу³. Сприйняття цього факту – то вже інша справа. Для одних вказаний поділ є нормальним, обґрунтованим, зручним для аналізу; інші сприймають його не інакше як “хворобливий розрив”, який у будь-який спосіб треба подолати. В межах власне історичного пізнання протягом майже всього XX століття продовжува-

© Сахновський Є., 2017

Сахновський Євген Васильович - кандидат історичних наук, доцент.

лася дискусія між прибічниками “наукової” і “традиційної” історії⁴. У цьому ж зв’язку далеко небезпідставно ставиться питання про критерії прогресу в історичних дослідженнях⁵, об’єктивність історичного пізнання⁶, природу історичного наративу⁷ та низка інших.

У даній статті розглядаються лише ті загальні особливості гуманітарних дисциплін, які є одночасно підґрунтям історичного пізнання. Ці особливості якнайкраще сприймаються у порівнянні з природознавством. Відносно ж згаданих вище скарг на “хворобливий розрив”, то корені непорозумінь тут, вочевидь, у неоднозначному сприйнятті самого поняття “наука”. В методологічному плані слід розрізняти, на нашу думку, науку як пізнання і науку як елемент (або підсистему) культури. В останньому випадку вона виступає як єдина наука, і відповідно співвідноситься з політикою, релігією, мистецтвом чи освітою. Поділ у даному випадку є недоречним, тоді як у плані гносеології він цілком реальний і методологічно виправданий. Особливості гуманітарного пізнання, невід’ємною частиною якого є пізнання історичне, усвідомлюються якнайкраще у порівнянні з природничим.

Але почати очевидно треба з того, що не є суттєвою ознакою відмінності, але тим не менш стійко тримається на побутовому та навіть і на освітянському рівні. Мається на увазі широко розповсюджена уява про «точно» природознавство і “не точну гуманітаристику”. Цілком зрозуміло, що таке порівняння віддає перевагу природознавцю, вихованому в дусі математичного або фізикалістського снобізму. Для нього ступінь науковості тієї чи іншої дисципліни прямо пропорційна її математичності. При цьому під точністю розуміють виключно кількісну сторону досліджуваних явищ чи процесів (у цифрах, формулах тощо). При такому підході, дійсно, одну дисципліну, скажімо, хімію, можна назвати точною (і науковою), а іншу, історію чи філософію, не точною, а звідси, як наслідок, не науковою, або «не зовсім науковою». На жаль, цей синдром “точнісної переваги” ще й досі діє доволі потужно, відводячи гуманітаристиці цілком визначене традицією місце – в «тіні природознавства».

Між тим методологічно осмислений підхід до вказаного протиставлення знімає його уявну простоту, а разом з нею і сумнівну дихотомію «точних» і «не точних» наук. Точність - не обов'язково кількісна точність. Навіть природознавці відмовляються від такого вузького поняття точності. Фізики й хіміки широко оперують поняттям “середньостатичний результат”. Математики не завжди дотримуються абсолютної точності і вводять поняття «множин», «уявних чисел» тощо. Отже, цілком можна приєднатися до висновку про те, що «... точні науки називаються точними не тому, що вони достовірні, а тому, що в точних науках науковці знають міру неточності своїх тверджень»⁸. В цьому і полягає їх перевага.

Піднявшись до філософського рівня узагальнень, можна розрізнити два поняття точності – формальне і змістовне. Формальна точність – логічна і математична строгість теорії, або емпіричного опису об'єкта. Саме тут втілюється порогове значення точності, яке виражається словами «з точністю до...». Змістова точність – повнота опису об'єкта, або «точність образу». Це поняття передбачає іншу уяву і критерії оцінки ніж простий підрахунок кількості ознак, рис, особливостей тощо.

Загалом слід визнати не абсолютний, а відносний характер самого поняття «точність». В кожній окремій науковій дисципліні складається діалектичне співвідношення між формальною і змістовною точністю, Більше того, в межах однієї дисципліни поняття “точності” чи “не точності” може варіюватися в залежності від рівня дослідження, його цільового призначення, обраної теми та інших чинників. Лише фахівці високого рівня здатні в кожному конкретному випадку визначити необхідну міру співвідношення формальної і змістовної точності.

Отже, відрізнити гуманітаристику від природознавства за ступенем їхньої точності - не більше, ніж данина традиції, яка, як відомо, є найконсервативнішою і живучою. Якщо наведений вище короткий аналіз здається для деяких технократів непереконаливим, то залишаємо їх і надалі втішатися своїми сумнівними перевагами. Для нас в даному випадку важливо переконати самих гуманітаріїв, які нерідко комплексують перед войовничим фізико-математичним снобізмом

природознавців. Логічно було б у даному випадку стати на позицію плюралізму, усвідомивши, що в кожній науці існують свої критерії точності, і що історія чи географія з точки зору відповідності своєму матеріалу та характеру поставлених завдань аж ніяк не менш строги дисципліни, ніж, скажімо, фізика чи хімія. Методологічна культура вченого взагалі виявляється не в наслідуванні застарілій традиції, а в розумінні цінності кожної науки, так само, наприклад, як біологи цінують кожний вид, незалежно від його місця в будь-якій ієрархії.

В чому ж тоді полягає специфіка гуманітарних наук? Відповідь на це питання ускладнюється змінним характером самого поняття “наука”, а звідси, як наслідок, змінюються критерії та стандарти науковості. І хоча гуманітарні науки сформувалися доволі пізно – на думку Мішеля Фуко, як самостійна галузь пізнання вони виникають лише в ХІХ столітті - поняття «науковості» у його природознавчому і гуманітарному варіантах неодноразово піддавалось корекції. У цьому зв'язку корелятивний стиль мислення слід, очевидно, вважати не недоліком, а швидше нормою. Проте існують, на нашу думку, ті відмінності, які власне і складають специфіку саме гуманітарного пізнання.

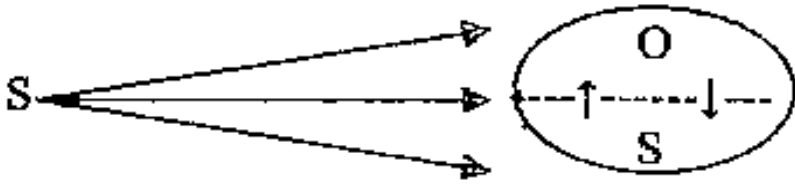
Звернемось насамперед до поняття «об'єкт пізнання». Природознавці вивчають природу в найбільш широкому розумінні і життя у цьому ж таки природньому аспекті. Пізнавальний процес тут здійснюється за схемою «суб'єкт» - «об'єкт» ($S > O$). Звідси і характер граничних проблем, які визначають статус природознавчих наук. Він визначається двома надпитаннями: «Що є Природа?» і «Що є Життя?» (під «життям» у даному разі розуміється природний органічний процес). Натомість, гуманітарні науки звернені до Людини, за виключенням людини як біологічного виду. Мішель Фуко цілком справедливо відносить появу в західній культурі гуманітарних наук до моменту появи в ній Людини - “як те, що слід помислити і водночас як те, що належить пізнати”⁹. На кінець цитати слід звернути особливу увагу, оскільки “помислення” людини - вічна філософська проблема, принаймні з часів античності. Що ж до пізнання, то не зайвим є нагадати різницю між “пізнанням взагалі” і науковим пізнанням як його особливим і суто

специфічним різновидом. Гуманітарно-наукове знання як окремий вид гуманітарного знання взагалі - це знання про Людину, одержане спеціально науковими засобами. Отже, пізнавальний процес в гуманітарних науках формально здійснюється за тією ж схемою «суб'єкт» - «об'єкт» ($S > O$), але “об'єкт” тут особливий. Гранична проблема, яка конституює статус гуманітарних наук, визначається надпитанням “Що є Людина? (суспільство, культура, Дух). Вся складність гуманітаристики полягає у тому, що ця проблема, по-перше, не є компетенцією тільки Науки, а, по-друге, вона принципово не може бути вирішена лише в межах науки, бо, за влучним виразом сучасного психолога, “ще нікому з науковців не вдалося підчепити душу на кінчик ножа і посадити її в реторту хіміка”¹⁰.

Повертаючись до формальної схеми пізнавального процесу ($S > O$), наголосимо ще раз на особливість об'єкта пізнання в гуманітарних науках. Вони звернені не до людини як фізичного об'єкта (це компетенція фізіології та певних розділів медицини), а до Світу Людини, закодованого переважно в текстах.

Духовний світ людини, безумовно, містить у собі раціональність, але, крім неї, невід'ємною його частиною є емоції, інстинктивні нахили, моральні переконання, різні форми ірраціонального пізнання, релігійні вірування та інші суто суб'єктивні фактори. Їх “тепло” нейтралізує холодну розсудливість інтелекту, впливаючи часто вирішальним чином на хід подій в суспільстві. З іншого боку, сам дослідник не може повністю абстрагуватись від політики, права, пропаганди та інших соціальних інститутів, які нерідко диктують йому свою волю, вимагають науково вирішувати ненауково сформульовані завдання. Отже, чітко простежується протиріччя гуманітарної сфери пізнання.

Людські діяння в широкому розумінні можна розглядати з двояких позицій: об'єктивної, беручи за основу загальне, повторювальне, кількісно визначене, і суб'єктивної, враховуючи індивідуальне, свободу вибору, наміри та все інше, що характеризує унікальність особистості, її неповторність. Отже, формальна схема пізнання ($S > O$) в природознавстві такою і залишається, тоді як в гуманітарії вона ускладнюється в частині «об'єкта» і набуває такого вигляду:

Як видно, проблема суб'єкт – об'єктних відносин постає тут як в плані онтології (притаманна людським діянням), так і гносеології, тобто в процесі пізнання цих діянь. Яка сторона (об'єктивна чи суб'єктивна) переважатиме в конкретному дослідженні, яка буде в ньому міра точності і якою переважно вона буде (формальною чи змістовною) – все це залежить як від гуманітарія як суб'єкта пізнання, так і від об'єкта ним в межах даної дисципліни предмета дослідження. У «найстрогішій» в гуманітарній сфері економічній науці можна обрати тему з переважно суб'єктивними параметрами, скажімо, роль людських інтересів у виробництві. І навпаки, в соціології, лінгвістиці, історії об'єктом дослідження можна обрати такі зрізи соціокультурної реальності, які цілком піддаються кількісному виміру на рівні математичного стандарту науковості. Так, для прикладу, в структурній лінгвістиці, економічній історії, історичній демографії, характер фактичних даних дозволяє вести підрахунки «з точністю до...», тобто повністю відповідає тому стандарту науковості, який притаманний природознавству.

Отже, справа не в тому, що гуманітарні дисципліни не можуть бути «точними», а в тому, що дослідження «Світу Людини» не можна обмежити наукою у її точнісній фізикалістсько-математичній формі. На неповноцінність такого мислення вказував видатний філософ ХХ ст. Мартін Хайдеггер. Він включає в процес пізнання не лише точний інструментарій математичних викладок та аксіоматичних парадигм, а й чуттєво-інтуїтивні рефлексії: «Є речі, які я зовсім не схоплюю, коли роблю їх предметом понятійного уявлення... Точність – лише певна форма строгості науки, оскільки точність є лише там, де насамперед передбачу-

вана як щось вираховане. Якщо ж є реалії, які за своєю натурою чинять спротив вирахованості, то будь-яка спроба пристосовувати їх визначення до методу точної науки виявиться «нереальною»¹¹.

Загалом можна зробити висновок про те, що поняття «точне» і «не точне» не можуть служити факторами специфіки гуманітарних дисциплін. В якості критеріїв поділу наук вони є позитивістською спадщиною минулого, а в сучасних умовах – архаїчним феноменом буденної свідомості.

У чому ж дійсно виявляється пізнавальна особливість гуманітарних наук порівняно з природничими? Вона визначається, на нашу думку, трьома факторами: текстовою природою гуманітарних дисциплін, їх ціннісною орієнтацією і особливим становищем в суспільстві.

Текст – первісна реальність і вихідна позиція гуманітарних дисциплін, їх безпосередній предмет дослідження, так само як і його результат. Саме це і є визначальним для гуманітарного пізнання – специфічної форми вторинного відображення дійсності. Під текстом розуміється будь-яка знакова система, яка містить смисло-ву інформацію і має мовну природу¹². Одним із головних наслідків здійсненого в кінці ХХ ст. «лінгвістичного повороту» в гуманітарних дисциплінах стало усвідомлення того факту, що предмет їх дослідження – не світ як такий (минулий чи сучасний), а його мовна інтерпретація із наперед заданими мовними кодами і смислами. Більше того, кінцевий продукт праці гуманітарія (монографії, статті, огляди тощо) – так само мовна інтерпретація.

Отже, текстова природа гуманітарних наук визначає їх особливості. Назвемо найголовніші: залежність від соціокультурних факторів, діалогічність, аксіологічність, перевага методів розуміння (інтерпретації) над поясненням. Завдання гуманітарія - осягти смисл текстів, зрозуміти їх. Розуміння досягається шляхом реконструкції, яка може здійснюватися як «точнісними» методами природознавства, так і специфічно гуманітарними прийомами тлумачення текстів. Нині можна з певністю утверджувати, що традиційний поділ наук за методами дослідження - в природознавстві -

пояснення, а в «науках про Дух» - розуміння – не відповідає реальним тенденціям розвитку наукового пізнання. Обидва методи - і пояснення, і розуміння - відіграють вагому роль як у природознавстві, так і в гуманітарних науках. Різниця ж полягає не в методах, а в підходах.

Саме тут ми наближаємося до двох інших чинників, що визначають специфіку гуманітарного пізнання. Згаданий вище “підхід” відноситься до соціокультурних передумов певного типу науковості. Кожний новий соціокультурний контекст не просто “приймає” складені в минулому художні, літературні, історичні твори (у тому числі історичні джерела), а інтерпретує їх у власному дусі, оцінює крізь призму своїх соціальних, культурних, ідеологічних та інших цінностей та пріоритетів. Таким чином, саме суспільство через своїх явних і неявних агентів – партії, рухи, організації, суспільну думку, стилі, навіть моду – чинить тиск на гуманітарія, визначаючи його “межу життєвого горизонту”. Ця межа постійно зсувається, так само, як і пануючі в суспільстві цінності. Ще Арнольд Тойнбі вірно підмітив: “Цінність, так само, як і час, відносна”¹³. Але, додамо від себе, цілком реальна і непередбачувана. Один із засновників синергетики, яка виступає основою сучасної постнекласичної науки, Ілля Пригожин підкреслює саме цей важливий момент. “Проблема цінностей в суспільстві більшою мірою нагадує нелінійний процес, - пише він. – Цінності є тим кодексом, який приймається нами з метою збереження суспільства на тій стадії чи гілці розвитку, яка була визначена історією. Система цінностей постійно стикається з дестабілізуючим ефектом флуктуацій, творимих самою соціальною системою, що й дозволяє характеризувати процес у цілому за допомогою понять необоротності та непередбачуваності»¹⁴.

Отже, суспільство контролює гуманітарні науки як важливу сферу власного інтелектуального самоусвідомлення. Саме тому вони занурені у соціокультурний контекст епохи, яка через рухливу систему цінностей регулює і спрямовує їх розвиток. Як невід’ємна частина гуманітарного пізнання у цих параметрах розвивається й історична епістемологія. Але специфіка власне історичного пізнання - то вже тема окремої статі.

Примітки:

* Друкується за виданням: Сахновський Є. Гуманітарний контекст історичного пізнання // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. - Чернівці: Рута, 2000. - Вип. 7. - С. 212-218.

¹ Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / Пер. с нем. – М., 1995. – 687 с.; Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Пер. с нем. – М.: Республика, 1998. – 413 с.

² Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт построения основ для изучения общества и истории // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М., 1987. – С. 114.

³ Сноу Ч. Две культуры: Сб. публицистич. работ / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1973. – 142 с.

⁴ Fogel W.R., Elton G.R. Which road to the Past? Two views of History. – New Haven: Gale University Press, 1983. – 102 p.

⁵ Martin R. Progress in Historical Studies // History and Theory. – 1998. – Vol. 37. – № 1. – P. 14-39.

⁶ Bevir M. Objectivity in History // History and Theory. – 1994. – Vol. 33. – № 3. – P. 14-39.

⁷ Kellner H. Narrativity in History: Post-Structuralism and Science // History and Theory. – 1987. – Vol. 26. – № 1. – P. 1-29.

⁸ Перспективы научного познания: философские очерки о новых тенденциях современной науки. – Казань, 1988. – С. 60.

⁹ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1977. – С. 440 с.

¹⁰ Воробьев С.Л. Онтологические образы психологии // Человек. – 1995. – №1. – С. 24.

¹¹ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Логос. – 1991. – № 2. – С. 124.

¹² Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – С.128.

¹³ Тойнби А. Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – С. 87.

¹⁴ Пригожин И. Наука, цивилизация, демократия // Философия и социология науки и техники: Ежегодник 1988-1989 гг. – М., 1989. – С. 15.

УДК 930.85:330.111.2(5)

Андрій Мінаєв

**До питання про “азійський спосіб
виробництва” у формаційному підході
до історичного процесу**

Відомо, що впродовж тривалого часу оцінка Сходу в європейській суспільній та історіософській думці носила виключно європоцентристський характер¹. Американський професор Джеймс Блаут назвав цей, притаманний західному суспільству, погляд на народи Сходу «*євроцентристським дифузійнізмом*»² (історичний прогрес природним чином відбувається в європейській частині світу, тоді як решта світу пожинає плоди цього прогресу внаслідок дифузії). Така модель світосприйняття почала формуватись ще в XVI ст., коли європейці взялися за побудову теорій про свої стосунки з неєвропейськими народами, а після наполеонівського періоду ця доктрина перетворилася в чітку модель світу, яка включала, на думку Дж. Блаута, наступні основні твердження:

- Європа природним чином розвивається і прогресує, тоді як неєвропейський світ природним чином залишається стагнучим і традиційним;
- головні причини прогресу Європи - це, по-перше, особлива інтелектуальна/духовна якість, яка впливає з раціональності мислення, що веде до технологічних і соціальних винаходів та інновацій, тоді як головна причина відсутності прогресу в неєвропейській частині світу - це відсутність цієї раціональності мислення;
- природний спосіб розвитку неєвропейського світу - це сприйняття з Європи нових ідей, товарів, поселенців

© Мінаєв А., 2017

Мінаєв Андрій Вячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

і колоніального панування Заходу, натомість, у якості компенсації, неєвропейський світ постачає в Європу корисні копалини, продукти плантацій, власну працю та предмети мистецтва.

Ця модель стала фундаментом найбільш масштабних соціальних теорій того часу, поглядів на природу та історію самої Європи, так само як і решти світу. Практично всі європейські мислителі XIX ст. брали ту чи іншу форму цієї світоглядної моделі (яка, отже, базувалась на визнанні апріорної відсталості Сходу та такому ж апріорному визнанні можливості її подолання лише шляхом проходження Сходом тих же стадій історичного розвитку, що і Захід). У тому числі й Карл Маркс не уникнув цього³, хоча й намагався (власне, його формаційна теорія була покликана сформулювати єдині принципи та закони історичного розвитку для всіх частин світу⁴). По-перше, за основу там так само була покладена європейська історія, а, по-друге, марксизм також розглядав в якості центру зосередження історичного прогресу саме європейську частину світу, тоді як інші його частин покликані були пожинати плоди цього прогресу (адже соціалістична революція відбудеться в найрозвинутіших країнах європейського континенту, і лише потім соціалізм пошириться на інші).

Таким чином, за словами російського дослідника Олега Кіма, марксизм як історична парадигма відобразив ідеї європоцентризму і пов'язав їх з принципами еволюціонізму, економічного детермінізму, класової боротьби (при цьому спробувавши поєднати аналіз двох систем - локальної європейської буржуазної і світової капіталістичної)⁵. За цікавою ж метафорою російського філософа Миколи Розова, простір історичних змін у формаційному підході Маркса має структуру листкового пирога, причому в його центрі – тобто у західно-європейської історії – наявні зразкове розташування шарів і рух від нижнього до верхнього, тоді як по краях пирога «тісто зім'ялося», тобто шари деформовані (хоча загальна закономірність руху від нижніх шарів до вищих зберігається з поправками на «конкретно-історичну специфіку»)⁶.

Варто коротко визначити зміст формаційної теорії марксизму⁷. На думку К. Маркса та Ф. Енгельса (яка в дуже спрощеному вигляді т. зв. «п'ятичленки» офіційно увійшла в усі радянські і більшість пострадянських підручників), фундамен-

том будь-якого суспільства виступає певна система соціально-економічних (виробничих) відносин. Матеріальний базис є первинним, тобто визначальним щодо надбудови - політики, релігії, філософії та мистецтва, а зміни у матеріальному базисі зумовлюють і зрушення у всіх інших напрямках життєдіяльності суспільства. Основою же базису є спосіб виробництва матеріальних благ, що включає як технічну сторону та осіб, зайнятих у виробництві (продуктивні сили), так і відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленої продукції (виробничі відносини). У сукупності ж зміни у способі виробництва й визначають самий процес історичного розвитку суспільства, який відбувається поступально, проходячи при цьому низку стадій, або устроїв чи типів соціально-економічних відносин між людьми (суспільно-економічних формацій), кожній з яких відповідає наявність двох основних виробничих класів (рабовласники і раби, феодала й залежні селяни, капіталісти й найманий пролетаріат тощо), які визначаються ставленням до власності на основні засоби виробництва. В якості таких формацій пізніше закріпили первісно-общинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та комуністичну (і саме в такому вигляді марксистська схема історичного розвитку була догматизована і канонізована в радянській історіографії⁸).

Однак в оригіналі Маркс говорив дещо інше⁹: наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХІХ ст. він вживав ще й поняття «азійський спосіб виробництва», «давньоазійський спосіб виробництва», «азійські виробничі відносини» та ін. Зокрема, він вживав ці поняття в своїй праці *«Форми, що передували капіталістичному виробництву»*, яка є розділом *«Економічних рукописів 1857-1859 років»*; вживав в переписці з Ф. Енгельсом в 1853 р. та в статті *«Британське панування в Індії»*, та навіть в *«Капіталі»* й *«Анти-Дюрингу»*). А в передмові до *«Критики політичної економії»* він чітко виділив наступні формації:

- азійська;
- антична;
- феодальна;
- сучасна, або буржуазна¹⁰.

Детально ні Маркс, ні Енгельс надалі не приділяли увагу системній розробці «азійського способу виробництва» (Енгельс у *“Походженні сім’ї, приватної власності та держави”* взагалі не вживає це поняття), оскільки зосереджувались на дослідженні історичного розвитку саме західного суспільства як, на їхню думку, зразкового (більшість послідовників згодом вважали, що під терміном «азійський спосіб виробництва» класики мали на увазі або специфічний східний варіант рабовласництва, або східний варіант феодалізму, або ж взагалі, у відповідності з тодішньою європоцентристською традицією¹¹, слово «азійський» вживається в нього як синонім відсталості, застою, вимирання, дикості і найжорстокіших форм людського співжиття). Однак, попри цю точку зору в різних своїх творах Маркс відзначав такі характерні риси Сходу, як:

- відсутність приватної власності на землю (верховним власником землі є держава), тоді як приватна особа може бути лише користувачем землі, а не власником;
- окрема людина (незалежно від її статусу) є безправною перед владою правителя чи общини, які мають вищу владу над життям і смертю підданих чи членів общини;
- зазначав, що такі особливості Сходу впливають з особливостей клімату та ґрунту, які зумовлюють необхідність постійно підтримувати працездатність іригаційних споруд для ефективного землеробства тощо.

Теза про «азійський спосіб виробництва» викликала серед істориків та філософів, які були (вільними чи невільними) послідовниками Маркса, низку жвавих дискусій. Найгострішими ці дискусії були в СРСР, що зрозуміло, адже, будучи за формою обговоренням напівсхоластичної історіософської проблеми, за змістом, однак, вони могли поставити під сумнів один з важливих аспектів офіційної радянської ідеології (чого влада, звісно, допустити не могла за жодних обставин).

Необхідно розуміти те, що більшість учасників дискусій намагалися вкласти в уста засновника марксизму той зміст, який він, вочевидь, зовсім не мав на увазі. Як зазначає відомий радянський та російський історик Леонід Алаєв, поняття «азіатський спосіб виробництва» у свій час потрібне було Марксу не для того, щоб підкреслити особливість розвитку

Сходу щодо Європи, а, навпаки, для того, щоб вписати Схід у свою схему формацій на правах її першого етапу (адже мислитель вважав, що й у Європі до доби Античності існував так само «азіатський спосіб виробництва»)¹². Однак значна частина учасників дискусій (особливо, фахових сходознавців) у різний спосіб апелювала до авторитету Маркса саме для того, щоб підкреслити самотність Сходу і, тим самим, можливість багатоваріантності історичного розвитку, а, отже, вирватись за межі європоцентристської формаційної парадигми дослідження історичного процесу, яка виродилась, як відзначалося вище, у сумнозвісну сталінську «п'ятичленку».

З-поміж дискусій про «азійський спосіб виробництва» виділяються дві найбільші, що відбулися в СРСР в 20-х – 30-х рр. та 50-х – 70-х рр.; утім, деякі дослідники, як, наприклад, М.Крадін, говорять про третю дискусію в 1971-1991 рр., яка «складалася з *“напіввідпільного” періоду в роки застою та періоду активного обміну думками в роки перебудови*»¹³). При цьому офіційна марксистсько-ленінська історіографія в СРСР з певних причин ніякого «азійського способу виробництва» не визнавала. Від цього найбільше страждало радянське сходознавство, змушене знаходити рабовласницьку та феодальну формації на тих теренах, де їх ніколи не існувало.

Варто додати, що евристичний потенціал, пробуджений в ході полеміки, виявився доволі плідним, оскільки породив (вже після розпаду СРСР) низку нових концептуальних підходів щодо з'ясування місця та ролі держав Сходу у світовому історичному процесі¹⁴. Тема, вочевидь, не втратила своєї актуальності, принаймні, з огляду на те, що й досі продовжують з'являтися публікації, присвячені як самому «азійському способу виробництва» (наприклад, зовсім нещодавно, в 2008 р. російський історик та філософ Юрій Семенов видав, а в 2014 р. перевидав книгу, в якій звів разом та систематизував свої багатолітні розробки проблематики «азійського способу виробництва»¹⁵), так і висвітленню дискусій (зокрема, в 2001 р. в Кемеровському держуніверситеті на цю тему була захищена кандидатська дисертація названого вище Олега Кіма¹⁶). Автор даної статті без зайвої скромності хотів би додати, що також долучився до певної популяризації дослідження цієї тематики:

взимку 2016 р. під його керівництвом (та й, вочевидь, вперше в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича) на кафедрі історії нового та новітнього часу була підготовлена та захищена магістерська робота студента Ріги Олексія Ігоровича «*“Азійський спосіб виробництва”*: історія дискусій та сучасні інтерпретації».

Хотілося б зауважити, що російські марксистичні ще до початку першої дискусії періодично зверталися до цього питання. Так, одним з перших, хто підняв питання «азійського способу виробництва», був російський теоретик і пропагандист марксизму Георгій Плеханов в роботі «*Основні питання марксизму*» (1908 р.). На думку Юрія Гарушянца, «азійська формація» імпонувала Плеханову ще й тому, що в домарксистський, народницький період своєї творчості він розвивав ідею про «азійський» характер російського історичного процесу, захоплювався порівняннями «Схід - Захід», ототожненням російських соціальних порядків з азійськими тощо¹⁷. Як би там не було, але Плеханов дійшов висновку, що азійське і античне суспільства є не двома послідовними фазами розвитку, а двома паралельно існуючими типами суспільства, що однаковою мірою виростили з первісного суспільства, але історично розійшлися через особливості географічного середовища. Володимир Ленін також (зокрема, в своїй полеміці з тим же Плехановим) вживав поняття «азіатський спосіб виробництва» (в тому числі, цитував передмову до «*До критики політичної економії*», згадував «азіатчину», «східний лад», азійські форми експлуатації, східний деспотизм та ін.), проте вживав він ці терміни не у якомусь особливому формаційному значенні, а як синоніми відсталості, уповільнених темпів розвитку¹⁸.

Безпосереднім же приводом до першої наукової дискусії було питання про рушійні сили і перспективи національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах. Кульмінацією стали революційні події в Китаї 1925-27 рр., які були в усіх на устах і відчутно впливали на громадську думку, на перебіг внутрішньопартійної боротьби та навіть на культурне життя в СРСР (достатньо сказати, що в першому, журнальному варіанті роману «12 стільців» І.Ільф та Є.Петров ледь не в кожному епізоді вставляють репліки головних та другоряд-

них персонажів про події 1927 року в Шанхаї). Як зазначає з цього приводу російський соціолог та культуролог Олександр Тарасов, *«перша дискусія була породжена суперечкою про сутність, стратегію і тактику Китайської революції -- і ця ж тема дискусією погубила: сталінське керівництво нав'язало КПК союз із Гомінданом (як з народницькою антифеодальною партією в рамках буржуазно-демократичної революції, що відбувалася в Китаї), але якщо б виявилось, що в Китаї феодалізму не було, а був якийсь «азійський спосіб виробництва», то, отже, Сталін з Бухаріним, викрутивши КПК руки, зробили важку теоретичну помилку і прирекли китайських комуністів на поразку. Власне, троцькісти саме в цьому їх і звинувачували»¹⁹.*

Отож, враховуючи, що питання стратегії та тактики революційної боротьби в Китаї було одночасно питанням політичної боротьби в СРСР, то не дивно, що ця, на перший погляд, академічна проблема одразу ж набула крайньої політичної гостроти. Достатньо маловідомим є те, що науковій дискусії про «азійський спосіб виробництва» передували відповідні дискусії в Комінтерні, що тривали впродовж 1919-1928 рр. (ім російський дослідник Олег Кім присвятив цілий параграф у дисертації²⁰). Ініціатором комінтернівської дискусії щодо «азійського способу виробництва» був угорський комуніст та діяч Комінтерну Джон Пеппер (справжнє ім'я – Йозеф Поганьї), дискусію ж у наукових сферах започаткував інший угорський комуніст, найвпливовіший на той час прихильник теорії «азіатського способу виробництва» Людвіг Мадяр; обидва були згодом репресовані й О.Тарасов вважає причиною цього саме їхню причетність до розв'язання дискусії щодо «азійського способу виробництва»²¹ (хоча, принаймні у випадку з Джоном Пеппером, вона, вочевидь, не була основною).

Варто сказати, що навіть у наукових дискусіях постійно впливала політичний аспект. Наприклад, учасник ленінградської наукової конференції 1931 р., присвяченої даному питанню, історик-китаїст та японіст Євген Іюлк прямо зазначав: *«Товариші, якщо ми в такий бурхливий час, як зараз, в епоху напруженої боротьби за соціалізм в нашій країні, в епоху найгостріших класових боїв у всьому світі і, зокрема,*

на колоніальному Сході, вважаємо за можливе займатися дискусією з питання про «азійський спосіб виробництва», то це, очевидно, тому, що нас насамперед цікавить політичний зміст цієї дискусії, що нас перш за все цікавить питання про те, до яких політичних висновків ми приходимо, відштовхуючись від теорії «азійського способу виробництва». <...> Думаю, що більшість присутніх замислюється насамперед питанням, яка політико-практична цінність дискусії, як в результаті наших суперечок можна буде найкраще допомогти зараз тому історичному процесу, який в цей час відбувається на Сході»²².

Дискусія була стимульована (окрім поточно-політичних причин), ще й наступними обставинами. По-перше, за словами В.Д. Неронової, ще у 20-х рр. більшість російських фахових істориків – дослідників проблем Стародавнього Світу дотримувалась теорії циклізму німецького історика Едуарда Мейера; однак перетворення марксизму на офіційну державну ідеологію поступово змушувало їх звертати дедалі пильнішу увагу на вивчення та використання у своїх працях теоретичної спадщини класиків марксизму²³. По-друге, в радянській марксистській історіографії та філософії історії в 20-х – 30-х рр. не було єдиної консолідованої думки про історичний розвиток супільств на Стародавньому Сході, натомість існували два уявлення: 1) там сформувався цілком відмінний від європейського азійський шлях розвитку, 2) там мав місце феодалізм, хоча, можливо і в дещо інших формах, ніж в Європі (про рабовласництво у Стародавньому Сході мова тоді взагалі не йшла, навіть М. Бухарін в книзі «Теорія історичного матеріалізму. Популярний підручник марксистської соціології» писав саме про феодалізм). Оскільки процес становлення радянської науки вимагав уточнення перебігу всесвітньої історії в різних регіонах та привести його до спільного знаменника, то наслідком і стала історична полеміка.

ПЕРША ДИСКУСІЯ. Як вже зазначалося, у наукових колах дискусією щодо “азійського способу виробництва” започаткував угорський історик-китаєзнавець та революціонер-марксист Людвіг Мадяр, який у своїй книзі “Економіка сільського господарства в Китаї”, виданій в 1928 р. стверджував, що «азійський спосіб виробництва» в Китаї тривав аж до доби

імперіалізму, і навіть досі залишки «азійського способу виробництва» тяжіють над країною. Більше того, він вважав, що в певній своїй модифікації «азійський спосіб виробництва» існував не лише в інших країнах Сходу, але й у Росії (спільним же для всіх них є наявність східної деспотії як державної форми влади). До Мадьяра долучилися інші відомі китаєзнавці Михайло Кокін та Гайк Папаян зі своєю книгою *«Цзин-Тянь. Аграрний лад давнього Китаю»*, де на давньокитайському прикладі намагалися розкрити генезу, зміст та особливості «азійського способу виробництва».

Натомість проти них виступив у виданій в 1929 р. книзі *«До питання про сутність «Азійського» Способу виробництва, феодалізму, кріпацтва та торгового капіталу»* історик-економіст Сергій Дубровський, який, з одного боку, заперечував, що К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін взагалі бодай щось говорили щодо даного способу виробництва, а з іншого, – намагаючись вдосконалити формаційну теорію, висунув аж 10 основних способів виробництва²⁴. Ось після цього, власне, й розгорілася полеміка.

У 1930-1931 рр. були проведені два обговорення «азійського способу виробництва». Одне з них, відоме як Закавказьке, відбулося в травні 1930 р. в Тбілісі, друге – в лютому 1931 р. в Ленінграді. На першій конференції обговорювалась доповідь захисника «азійського способу виробництва» Т. Д. Беріна – *«Феодалізм або «азійський спосіб виробництва» (до питання про докапіталістичні структури на Сході)»*. Друга ж була організована товариством марксистів-сходознавців і Ленінградським східним інститутом ім. А. С. Енукідзе і обговорення точилося навколо доповіді китаїста Михайла Годеса, присвяченої різкій критиці робіт прихильників «азійського способу виробництва», насамперед, Мадьяра, Кокіна та Папаяна. Останні намагалися йому відповідати. Найвідомішим захисником «азійського способу виробництва» на цій конференції (хоча й досить поміркованим, який намагався лавірувати між сторонами) був засновник радянської школи істориків Стародавнього Сходу Василь Струве, який схилився до думки, що «азійський спосіб виробництва» був характерною для історії Єгипту формацією аж до римської доби²⁵.

Знайомство з матеріалами дискусії справляє враження, що чимало її учасників просто хапалися за те чи інше висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса, щоб довести або ж спростувати «азійську формацію» без докладного аналізу творчості класиків марксизму²⁶, та й, власне, без ретельного аналізу історичних обставин розвитку регіону. Однак головною проблемою першої дискусії було не це, а те, що вона так залишилася незавершеною: багато питань залишилися відкритими, а сама ж дискусія згодом була просто штучно припинена з гори. Причому формально остаточну крапку в ній (за іронією долі) поставив саме В. Струве, який в 1933 р. в доповіді «Проблема зародження, розвитку і розкладання рабовласницьких суспільств стародавнього Сходу» остаточно відійшов від попередніх позицій і на матеріалі давньоєгипетських і месо-потамських джерел показав наявність вже в далекій давнині великої кількості рабів і їх жорстокої експлуатації²⁷. Незабаром ці висновки були прийняті і на офіційному рівні і з цього часу вже ніякої альтернативи відомій концепції п'яти суспільно-економічних формацій не висувалося ні на рівні викладання, ні на рівні дослідження історії.

Теорії 20-х – початку 30-х рр., побудовані на вивченні «азійського способу виробництва», за словами Олега Кіма, мали на увазі регіональну інваріантність історичного розвитку, «виставляли» національну і культурну специфіку, підкреслювали тривалі багатоукладні перехідні епохи як необхідний етап історичного розвитку, а тому були ідеологічно і політично недоцільними. У ті роки такі погляди були міцно пов'язані з троцькізмом і репресовані. Завдання світової пролетарської революції, радянської індустріалізації і боротьби з імперіалізмом вимагали європоцентристської уніфікації всесвітньої історії в напрямку революційних формаційних переворотів²⁸.

Леонід Васильєв, вже після розпаду СРСР, у своєму відомому двухтомнику «Історія Сходу» пояснив штучне припинення першої дискусії наступним чином: «... те, що описував Маркс, дуже вже схоже на те, що відбувається в країні переможного соціалізму... У суспільстві сталінського соціалізму не було приватної власності і ринку, як не було їх на традиційному Сході, принаймні в схемі Маркса...

У радянському суспільстві не було класів, як не було їх в «азійських» суспільствах за Марксом. Місце приватного власника і панівного класу в суспільстві марксистсько-сталінського соціалізму зайняла всесильна держава з небаченим апаратом насильства, що було характерно саме для східних деспотій. Отже, аналогій, які кидаються в очі, було цілком достатньо, щоб ідеї Маркса про «азійський» спосіб виробництва були неначе викреслені з ідеологічних норм марксизму. Природньо, що перед істматом постало завдання компенсувати цю ліквідацію і пояснити феномен Сходу інакше, не за Марксом. З цим завданням істмат впорався із заздрісною легкістю...»²⁹.

Наостанок варто додати, що аж до кінця 50-х рр. радянські історики не лише не піднімали питання “азійського способу виробництва”, але й часто доходили до однолінійних (щоб не сказати примітивних) трактовок формаційного підходу на Сході. Наприклад, радянська дослідниця-сходознавець Ніна Пігулевська писала наступне: *«Для вирішення питання про розкладання рабовласницької формації та про виникнення феодалних відносин вирішальне значення має вказівка Й.В. Сталіна на те, що перехід від одних виробничих відносин до інших відбувається революційним шляхом. ... ця вказівка має виключне значення, так само як і характеристика, надана Й.В. Сталіним ролі рабів у ліквідації рабовласницької формації. «Революція рабів ліквідувала рабовласників та скасувала рабовласницьку форму експлуатації трудящих...». Цими словами Й.В. Сталін вказує на значення активних дій мас, на роль самих експлуатованих у скиненні старих виробничих відносин. “Революція рабів” – фактор виключної значимості в історії суспільств, які переживали перехід...»³⁰.*

Загалом, дослідження першої дискусії ускладнюється тим, що її учасники не залишили після себе історіографічних робіт, присвячених ходу і результатам наукових дискусій (власне, більшість учасників не мали для цього систематичного історичної та сходознавчої освіти, та й особиста доля в більшості з них склалася трагічно). Одним з небагатьох доступних матеріалів по ній є стенограма лєнінградської конференції 1931 р., вперше видана тоді ж і перевидана аж в 2009 р.³¹. В

історичній науці 40-50-х років питання про «азійський спосіб виробництва» було повністю закрите: коли наприкінці 50-х років публікується огляд В.І. Авдієва «Радянська наука про Стародавній Схід», то дискусія про проблему «азійського способу виробництва» там практично не згадується. Першим великим історіографічним дослідженням дискусії про «азійський спосіб виробництва» 20-х – 30-х років була монографія В.М. Никифорова «Радянські історики про проблеми Китаю», а найбільш повним історіографічним дослідженням обох дискусій – його ж книга «Схід і всесвітня історія»³²; за іронією долі сам Никифоров був затятим прихильником офіційної “п’ятичленки”.

Друга дискусія. Хрущовська відлига в СРСР дозволила підняти цілу низку раніше табуованих питань, в т.ч. поновилася дискусія щодо «азійського способу виробництва». Водночас, варто зауважити, що важливим поштовхом для її відродження стали не лише внутрішньополітична лібералізація, але й наукові віяння з-за кордону, зокрема праця колишнього німецького комуніста (який на той час вже був знаним американським суспільствознавцем та істориком) Карла Вітфогеля «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади»³³, що вийшла в 1957 р. й стала справжнім поштовхом для нової хвилі полеміки щодо «азійського способу виробництва». У своїй монографії автор сформулював т. зв. гідравлічну (або іригаційну) теорію походження держави на Сході внаслідок необхідності організовувати великі маси людей для будівництва іригаційних споруд (каналів, дамб, водопідйомників тощо). Пов'язана з цим способом господарювання необхідність організованих колективних робіт призводить до розвитку бюрократії і, як наслідок, до посилення авторитаризму; так виникає східна деспотія, або «гідравлічна держава» як особливий вид суспільно-політичного устрою, що відрізняється антигуманізмом та нездатністю до прогресивного розвитку. Нарешті Вітфогель дійшов висновку про фактичну однотипність «азійського способу виробництва» і радянського суспільно-економічного ладу, а отже, проголосив, що «східний деспотизму» існує в двох варіантах - аграрному та індустріальному. В самій дискусії власне концепцію Вітфогеля предметно майже не згадували³⁴, однак (за влучним виразом О. Тарасова) дискусію «отруювала» неявно, але відверто присутня в ній його тінь³⁵.

За словами того ж О.Тарасова, друга дискусія була розпочата не радянськими, а французькими та італійськими марксистами і поширилася на 15 країн, а згорнута згодом була лише в СРСР і низці інших країн соцтабору, причому знову в справу втрутилася актуальна політика: теоретик Французької компартії Роже Гароді в своїй книзі *«Китайська проблема»* прямо послався на «азійський спосіб виробництва» як на обґрунтування виникнення та існування в Китаї особливої, відмінної від радянської, «моделі соціалізму». Надалі Гароді намагався розвивати цю лінію, говорячи вже не лише про Китай, а й підбиваючи теоретичну базу під югославську і чехословацьку - а в перспективі і французьку - «моделі соціалізму», тому «Празька весна» 1968 р. і радянсько-китайський військовий конфлікт 1969 р. додали дискусії гостро-політичного характеру і невдовзі вдруге поховали її³⁶ на початку 70-х років.

На адресу противників “п’ятичленки” тоді почали звучати прямі погрози політичного змісту. Так, наприклад, зав. відділом загальних проблем Інституту сходознавства АН СРСР Георгій Кім в рецензії на книгу *«Схід і всесвітня історія»* писав: *«Заперечуючи існування рабовласницького ладу, вони (наші ідеологічні противники – А.М.) сподіваються повалити струнку будову матеріалістичного тлумачення історії»*³⁷.

В ході другої дискусії серед істориків намітилося кілька напрямків, серед яких можна виділити три основних: 1) сходознавці, які визначали давньосхідні держави як рабовласницькі; 2) дослідники, які кваліфікували їх як феодальні; 3) науковці, які характеризували східні суспільства як суспільства «азійського способу виробництва».

Одним з перших вже в 1956 р. в дискусію вступив радянський історик і сходознавець Олександр Тюменев, який дійшов висновку, що рабовласницький лад на Стародавньому Сході являв собою зовсім інший тип рабовласництва, ніж в Греції і Римі, що пояснюється впливом різного географічного середовища³⁸. У 1966 р. Леонід Васильєв та І. А. Стучевський висловили погляд на «азійський спосіб виробництва» як на співіснування рабовласницького і феодального способів експлуатації³⁹; деякий час вони також пропонували вважати азійське, античне і феодальне суспільства трьома незалежни-

ми шляхами до капіталізму⁴⁰. З подібних же позицій виступав етнограф, історик та філософ Юрій Семенов⁴¹. Історик-китаїст Василь Ілющечкін⁴² намагався довести, що в докапіталістичну епоху існувала єдина (станово-класова) формація.

Натомість відомий академік Микола Конрад у дискусії виступав як затятий захисник офіційної п'ятичленної схеми, намагаючись у своїх теоретичних роботах (які в подальшому склали книгу «Захід і Схід»⁴³) довести, що Європа, Близький Схід, Індія та Китай розвивалися зовсім однаково і проходили одні і ті ж стадії, починаючи від рабовласницької. На аналогічних позиціях стояв і такий корифей радянського сходознавства як Ігор Дьяконов (який відстоював “п'ятичленку” аж до 90-х рр. ХХ ст.⁴⁴) та ін., продовжуючи таким чином “школу Струве”.

В цілому друга дискусія (як і колись перша) залишилися незавершеними: прихильники «азійського способу виробництва» не змогли представити вагомих доказів існування якогось іншого рівня розвитку продуктивних сил, відмінного від рабовласницького і феодального і наявності якогось особливого «азійського» способу присвоєння додаткового продукту, а їх противники не змогли спростувати факт існування в країнах «азійського способу виробництва»⁴⁵.

«АЗІЙСЬКИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА» В СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ. У пострадянську добу більшість учасників другої дискусії, які відстоювали “азійський спосіб виробництва”, відмовились від марксистської формаційної теорії (практично всі, за виключенням Ю. Семенова), однак при цьому полеміка дозволила їм розробити власні синтетичні підходи (як вже відзначалося вище, М. Крадін називає їх багатолінійними теоріями як окремим способом інтерпретацій історичного процесу, що займає проміжне положення між лінійними та цивілізаційними уявленнями⁴⁶). З-поміж них доцільно виділити наступні точки зору:

1. *Ніякого окремого «азійського способу виробництва» не існує, так само як і немає окремих рабовласницької і феодальної формацій, натомість існує формація, притаманна для всіх докапіталістичних суспільств, в тому числі й для Сходу⁴⁷ (автор концепції “великої феодальної формації” – Юрій Кобіщанов, автор концепції “станово-класової формації” – Василь Ілющечкін⁴⁸).*

2. Модель феодалізму, вироблена в період Відродження для позначення європейського середньовіччя, більшою мірою відповідає реаліям Сходу, ніж Європи (оскільки європейське феодальне суспільство містило в собі деякі несистемні елементи, які і призвели до його занепаду, тоді як на Сході затвердився варіант феодалізму, несприятливий для його подолання). Суспільний лад середньовічної Азії і Північної Африки можна назвати «східним феодалізмом». Це лад, який відповідає феодальній епосі в Західній Європі (зокрема, містить такі риси, як поєднання приватновласницьких і державних прав на землю і населення, значна натуральність господарства, замкнутість/кастовість соціальної структури), але в якому відсутні три важливих суспільних інститути (римська правова система, християнська догма про свободу волі й індивідуальну відповідальність особистості перед Богом і самоврядування міст)⁴⁹.

3. Концепція «влади-власності»⁵⁰. Особливістю Сходу є феномен «влади-власності»: вища влада народжує верховну власність носія цієї влади з його апаратом адміністрації. Феномен влади-власності можна вважати іманентною (внутрішньо притаманною) специфічною сутністю, квінтесенцією всіх неєвропейських (незахідних за походженням) суспільств в історії. Незважаючи на те, що з часом в державах Сходу з'являлася і деколи грала досить важливу роль приватна власність, вона завжди була обмежена у своїх можливостях, суворо контрольована державою і безсила перед свавіллям державної адміністрації. Попри те, що цивілізаційні відмінності між східними країнами були дуже і дуже відчутними, але всі країни традиційного Сходу близькі між собою за структурою і незмінною схильністю до консервативної стабільності. Ситуація в цьому сенсі почала дещо змінюватись лише з початком епохи колоніалізму. Європейський же шлях розвитку з античності є унікальним. Якщо аж до гомерівських часів Європа в структурно-типологічному плані була близька традиційного Сходу, то приблизно з VII ст. до н.е. в ній почала складатися відповідна інша цивілізація, народження якої було чимось на зразок соціальної мутації.

4. *Політарна концепція* Юрія Семенова, яка виводить т.зв. “політаризм” (від грецьк. “політея” – держава) – особливий спосіб виробництва, якісно відмінний від рабовласницького, феодального і капіталістичного, який існував не лише в Азії, але і в стародавній Європі, Африці й доколумбовій Америці. Для політаризму притаманні “загальнокласова приватна власність”, яка виступає у формі державної, і збіг пануючого класу з ядром державного апарату⁵¹. При цьому Семенов також пропонує, за його словами, «глобально-стадіальну інтерпретація унітарно-стадіального підходу до історії» (у якій він намагається спертися не тільки чи навіть не стільки на К.Маркса, скільки на Г. Гегеля)⁵². На думку Л. Алаєва, у цій інтерпретації Семенову вдалося успішно подолати характерне для марксизму мовчання з приводу співвідношення загальних законів розвитку людства та історичних особливостей окремих народів: він висунув ідею, що кожна наступна формація виникає не там, де процвітала попередня, а на її периферії (отож, діє своєрідна правило «історичної естафети»)⁵³. При цьому, однак, автор (як справедливо закидали йому критики, зокрема, той же О.Тарасов⁵⁴), штучно вигадав низку нових термінів, а також навиділяв у “політаризмі” проміжних форм: давньополітарний спосіб виробництва (кінець IV тис. до н. е. – кінець II тис. н. е.), державополітарний (виник у другій половині XV-XVI ст.) і, нарешті, неополітарний (сформувався після 1917 р.)⁵⁵.

5. Нарешті, сам О.Тарасов пропонує концепцію “паралельних” формацій: він стверджує, що впродовж усієї післяпервісної історії людства кожен з безперечних для марксистів способів виробництва був представлений двома паралельними суспільними ладами, з яких один спирався на приватну власність на засоби виробництва, а інший - на державну (і, відповідно, один локалізований в західному суспільстві, інший у незахідному), причому останній (те, що Маркс називав “азійським способом виробництва”), він умовно називає “етатизмом”. Таким чином, рабовласницький лад мав свою відповідність в етатизмі-I, феодалізм - в етатизмі-II, а капіталізм - в етатизмі-III⁵⁶.

Наостанок варто підкреслити, що полеміка навколо «азійського способу виробництва», яка з формальної точки зору може розглядатись як пошук сходознавцями своєї ніши в межах єдино припустимої в СРСР формаційної парадигми, або взагалі як досить схоластична дискусія (на кшталт суперечки між «номіналістами» та «реалістами» в добу Середньовіччя), насправді мала неабияке гносеологічне та історико-методологічне значення: саме ця полеміка стала одним із перших мостів між формаційним та цивілізаційним підходами до вивчення всесвітньо-історичного процесу, давши можливість історикам впритул підійти до їхнього синтезу. Сьогодні є всі підстави вважати (враховуючи, до прикладу, евристичний потенціал «світ-системного аналізу» І. Валлерстайна та його послідовників), що найбільш плідні пошуки у сфері теорії та філософії історичного процесу чекатимуть на майбутніх науковців саме у межах такого синтезу.

Примітки:

¹ Про європоцентризм див. докл.: Сич О.І. Феномен європоцентризму: про причини та умови виникнення // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці, 2008. – Випуск 6. – С. 7-13; Ким О. В. Проблема європоцентризму та переходные эпохи в моделях глобальной истории // История: электронный научно-образовательный журнал. – 2012. – № 3. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://histrf.ru/uploads/media/artworks_object/0001/02/8b7b6a1290d6da127a79ab5033bbfd1824f5eace.pdf

² Блаут Дж. М. Марксизм и евроцентристский диффузионизм / Пер. с англ. Ю. Дергунов // Спільне: журнал соціальної критики. - [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://commons.com.ua/marksizm-i-evrotsentristskij-diffuzionizm/>

³ Блаут Дж. М. Указ. соч. ...

⁴ Молдавський історик Леонід Мосіонжнік дещо спрощено стверджує, що «поняття формації повністю відповідало б поняттю цивілізації в філософії ХХ ст., якби не одне «але»: для марксизму формації – це етапи розвитку всього людства в цілому. Таким чином, якщо кордони між цивілізаціями проходять у

просторі (і меншою мірою в часі), то між формаціями – лише в часі» (Мосіонжнік Л.А. Классический и современный марксизм. – Кишинев, 2011. – С. 72).

⁵ Ким О. В. Проблема европоцентризма и переходные эпохи в моделях глобальной истории...

⁶ Розов Н.С. Философия и теория истории. - Книга первая. Прологомены. – М., 2002. - Глава 3. Социальная онтология, макроисторические парадигмы и модели динамики. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.nsu.ru/filf/rozov/publ/fti/fti3.htm>

⁷ Див., напр.: Мінаєв А.В. Генеза та розвиток соціалістичних ідей в ХІХ – початку ХХІ ст.. (короткий історичний огляд) // Історична панорама: Зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність «Історія». - Чернівці, 2007. – Вип.. 4. – С. 129.

⁸ На думку молдавського дослідника Леоніда Мосіонжніка, «п'ятичленна» формаційна схема спиралась не стільки на Маркса, скільки на засновника позитивізму О.Конта (Мосіонжнік Л.А. Указ. соч. – С. 72); натомість відомий радянський та російський дослідник В. Ілюшечкін показав, що значною мірою формаційний підхід самого раннього Маркса відображав ідеї А. Сен-Симона та Г. Гегеля (Ілюшечкін В.П. Теория стадийного развития общества (история и проблемы). – М., 1996).

⁹ Див. докл., напр.: Алаєв Л.Б. Марксизм // Теория и методология истории / Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. – Волгоград, 2014. – С. 68-72; Васильєв Л.С. История Востока: В 2 т. – Т.1. – М., 1994. – С. 30-32; Гарушянц Ю.М. Об азиатском способе производства // Вопросы истории. - 1966. - № 2. - С. 87-90; Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов // История и Математика: Модели и теории / Отв. ред. Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев, С. Ю. Малков. – М., 2008. – С. 166-200 та ін.

¹⁰ На думку відомого дослідника Миколи Крадіна, в своїх зрілих творах Маркс швидше дотримувався поділу на «первинну» (первісну) і «вторинну» (антагоністичні-класову) формації, які повинні змінитися третьою формацією – комунізмом. «Вторинна» формація поділялася ним на стадію «особистої» залежності (азіатський, античний і феодальний способи виробництва) і стадію «речової» залежності – капіталізм (Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов...).

¹¹ На думку американського історика Перрі Андерсона, ця традиція була закладена ще Аристотелем, який першим пов'язав східні деспотії з раболіпством тамтешніх народів; надалі Монтеस्क'є наголосив на рівності усіх підданих перед правителями на Сході, а в доконаному вигляді ідею імманентності деспотизму та стагнації народам Сходу виразив Гегель, чий вплив на Маркса важко переоцінити («Азиатский способ производства» // Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / Пер. с англ. И. Куриллы. - М., 210. – С. 424-432).

¹² Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 69.

¹³ Крадин Н.Н. Политическая антропология. - М., 2004. - С.45.

¹⁴ Микола Крадін, наприклад, вважає, що вони вийшли за межі формаційного підходу та відносить їх до багатолінійних теорій як окремого способу інтерпретацій історичного процесу, що займає проміжне положення між лінійними та цивілізаційними (дискретними) уявленнями (Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов...).

¹⁵ Семенов Ю. И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. – М., 2014.

¹⁶ Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии (20-е – начало 90-х гг.): канд. истор. наук: 07.00.09; Кемеровский ГУ. – Кемерово, 2001.

¹⁷ Гарушянц Ю.М. Указ. соч. - С. 91.

¹⁸ Гарушянц Ю.М. Указ. соч. - С. 92.

¹⁹ Тарасов А. Опять тупик (Рецензия на: Семенов Ю.И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. — М., 2008. — 401 с.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_2756.html

²⁰ Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии. – С. 51-71.

²¹ Тарасов А. Опять тупик...

²² Дискуссия об азиатском способе производства: По докладу М.С. Годеса. – М., 2009. - С. 58.

²³ Неронова В.Д. Проблема формационной принадлежности Древнего Мира в советской историографии // Межвузовский сборник научных статей «Античность Европы». – Пермь, 1992. – С. 111.

²⁴ Нуреев Р. М. Азиатский способ производства и социализм // Вопросы экономики. - 1990. - №3. - С. 47-48.

- ²⁵ Дискуссия об азиатском способе производства. – С. 86-99
- ²⁶ Гарушянц Ю.М. Указ соч. - С.92 .
- ²⁷ Илюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества. – С. 128-129.
- ²⁸ Ким О. В. Проблема европоцентризма и переходные эпохи в моделях глобальной истории...
- ²⁹ Васильев Л. С. История Востока: в 2 т. – Т. 1. – С. 33-34
- ³⁰ Пигулевская Н.В. К вопросу о разложении рабовладельческой формации на Ближнем Востоке // Вопросы истории. - 1950. - № 4. - С. 44.
- ³¹ Дискуссия об азиатском способе производства...
- ³² Ким О. В. Проблема азиатского способа производства в советской историографии. – С. 6.
- ³³ Wittfogel K.A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. – New Haven, 1957.
- ³⁴ Хоча й наголошували на тому, що закордоном є такий «антирадянський викривлювач ідей Маркса». Сама ж книга Вітфогеля в СРСР не видавалася, а тому радянські суспільствознавці, як зазначив російський дослідник Ю. Латов, «більше 30 років могли черпати інформацію про «Східний деспотизм» переважно з різних критичних рецензій та оглядів. Оскільки ж Вітфогель мав одіозну репутацію антикомуніста і антирадянщика, то його ідеї викладалися, як правило, гіперкритично. Книга про «східний деспотизм» при такому упередженому підході набувала малопривабливого вигляду збірки помилок, перекручувань і т.ін., а сам він ставав «вченим апологетом капіталу і колоніалізму» (Латов Ю.В. «Восточный деспотизм» К.А. Витфогеля (к 50-летию «странной» книги) // Историко-экономические исследования. – 2007. – Т. 8. – № 2. – С. 8-9, 13).
- ³⁵ Тарасов А. Опять тупик...
- ³⁶ Тарасов А. Опять тупик...
- ³⁷ Ким Г.Ф. Рец.: В.Н. Никифоров. Восток и всемирная истории. М., 1975 // Вопросы истории. – 1976. – № 6. – С. 153.
- ³⁸ Тюменев А. И. Государственное хозяйство древнего Шумера. – М.-Л., 1956. – С.78-84.
- ³⁹ Васильев Л.С., Стучевский И.А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ (к проблеме азиатского способа производства) // Вопросы истории. – 1966. – № 6. – С. 77-90 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://etargentuma.myl.ru/load/stati/istoricheskie/stati_diskussii_i_obsuzhdenija_tri_modeli_vozniknovenija_i_ehvoljucii_dokapitalisticheskikh_obshestv/35-1-0-113

⁴⁰ Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 83.

⁴¹ Семенов Ю. И. К вопросу о первой форме классового общества (в порядке дискуссии) // Красноярский государственный педагогический институт. Ученые записки. – 1957. – Т.9 – Вып. 1. – С. 237-260.

⁴² Илюшечкин В. П. Система внеэкономического принуждения и проблема второй основной стадии общественной эволюции. – М., 1970.

⁴³ Конрад Н. И. Запад и Восток. Статьи. – М.: Наука, 1966. – С. 7-23.

⁴⁴ Лише у своїй монографії «Шляхи історії» він визнав: «Зараз, наприкінці ХХ ст., немає сумнівів у тому, що марксистська теорія історичного процесу, яка відображала реалії ХІХ ст., безнадійно застаріла - і не лише через теоретичної слабкості комуністичної посилки, але і внаслідок інших як теоретичних, так і чисто прагматичних неточностей і помилок. Радянським історикам давнини вже з часів другої дискусії про азійський спосіб виробництва 60-х років стало зрозумілим, що експлуатація рабської праці у виробництві не була рушійним фактором давньої суспільної формації і взагалі не пов'язана з певною фазою, - вона зустрічається у всіх фазах без винятку» (Дьяконов И.Г. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. – Изд. 2-е, испр. – М., 2007. – С.7).

⁴⁵ Тарасов А. Опять тупик...

⁴⁶ Крадин Н.Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов....

⁴⁷ Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 83.

⁴⁸ Див. докл.: Илюшечкин В.П. Теория стадийного развития общества (история и проблемы). – М., 1996; Илюшечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (опыт системно-структурного анализа). — М., 1986, та ін.

⁴⁹ Автор цього підходу - Леонід Алаев (див., напр.: Формационное развитие Востока на рубеже нового времени // История Востока: в 6 т. — Т.III. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. – М., 1999. – С. 9-27).

⁵⁰ Автор - Леонід Васильєв (див., напр.: Васильєв Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации. – М., 2000. –С. 96-114).

⁵¹ Семенов Ю.И. Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Философско-исторические очерки. – М, 2014. – С. 52.

⁵² Семенов Ю.И. Производство и общество // Социальная философия. Курс лекций. Учебник. - Под ред. И.А.Гобозова. - М., 2003. - С. 147-160.

⁵³ Алаев Л.Б. Марксизм. – С. 84.

⁵⁴ Тарасов А. Опять тупик...

⁵⁵ Семенов Ю. И. Основные и неосновные способы производства // Альманах «Восток». – 2004. – Вып. № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_343.htm

⁵⁶ Тарасов А. Суперэтатизм и социализм: К постановке проблемы // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_102.html

УДК 94:323.14(4)

Олександр Сич

Про причини та умови виникнення європоцентризму

Поняття «європоцентризм» є не дуже поширеним у науковій літературі, а в навчальній і поготов. У популярному інтернетівському джерелі (Вікіпедія) під даним терміном розуміється насамперед політична ідеологія, що в явній або неявній формі проголошує зверхність європейських народів і західноєвропейської цивілізації над іншими народами й цивілізаціями в культурній сфері, перевагу образу життя європейських народів, а також їх особливу роль у світовій історії; відповідно історичний шлях, що пройшли західні країни, проголошується єдино правильним або, принаймні, зразковим.

На думку автора, дане поняття значно ширше, ніж ідеологія, бо в історичній реальності воно набуло цілком конкретної *практики*, тобто відповідної політики щодо неєвропейських країн і народів, стилю поведінки не тільки європейських еліт, але й пересічного європейця, усвідомлення населенням провідних європейських держав своєї вищості від інших народів і особливого призначення (т. зв. цивілізаторська місія) тощо. Подобається це комусь чи ні, але треба визнати як очевидну історичну реальність, що приблизно з другої половини XVIII ст. Європа, а точніше Західна Європа починає домінувати в світі в економічному, воєнному та культурному відношенні.

Зазвичай під європоцентризмом розуміють феномен перетворення Європи в центр економічного, політичного, соціального, інтелектуального та технологічного поступу людства. Аж до середини XX ст. саме вона визначала магістральні напрямки, шляхи й засоби світового розвитку, поступово за-

© Сич О., 2017

Сич Олександр Іванович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

лучаючи на свою орбіту все нові регіони, країни та народи. Як відомо, Європа дала сучасному світові передову наукову думку та ідеї гуманізму, великі географічні відкриття, що поклали початок об'єднанню всієї ойкумени в єдине ціле, ринкову економіку, інститути представницької демократії, традиції правової та світської держави та багато іншого, що стало спільним надбанням народів різних країн.

Закономірно постає питання: які ж саме причини зумовили появу цього феномену, який історики називають також «злетом», «піднесенням», «ривком» Європи? Чому ритм життя й відповідно історичного прогресу помітно прискорився в європейських країнах, а Схід нібито застиг у своєму розвитку, більш того, перетворився на об'єкт європейської експансії? Завдяки яким умовам або чинникам? У чому полягав «рецепт успіху» Європи (чи в більш широкому сенсі - Заходу)? Що спричинило лідерську роль у світі фактично жменьки європейських держав?

Пошуками відповіді на ці питання вже давно займалися філософи, історики, соціологи. Так, Макс Вебер вбачав причину зазначеного феномену в *раціональності*, яка була специфічною рисою західноєвропейського розвитку, притаманною становленню капіталізму та західної буржуазії. Саме раціоналізація, на його думку, визначала напрямок розвитку Європи впродовж 300 - 400 років. Раціональне начало виявило себе в розвитку науки, яка, починаючи з доби Відродження, набувала все більш прикладного та експериментального характеру, тобто орієнтувалася на задоволення практичних потреб суспільства й подальший розвиток техніки; в розвитку права, насамперед в царині захисту прав особистості від свавілля державної влади; нарешті, в раціональному способі ведення господарства внаслідок відокремлення робочої сили від засобів виробництва та «раціональної капіталістичної організації *вільної* (формально) *праці*»¹.

Принагідно зазначимо, що й відомий американський історик і політолог Френсіс Фукуяма, який присвятив одну з своїх книжок вивченню чинників, які стали основою «процвітання» ринкової, тобто капіталістичної, економіки, також вважав, що Вебер мав рацію, бо деякі - і вельми важливі!

- аспекти традиційних культур Китаю, Індії, Японії чи Кореї були за своєю сутністю ворожими економічній модернізації в капіталістичному дусі, і лише, коли остання (тобто модернізація) була привнесена и запроваджена ззовні, внаслідок контактів Китаю та Японії з Заходом, в цих країнах почався справжній розвиток капіталізму².

Окрім цього, Вебер вважав, що «взагалі „держави” як політичний *інститут* із раціонально розробленою „конституцією”, раціонально розробленим правом і орієнтованим на раціонально сформульовані правила, на „закони” управління чиновниками-фахівцями в даній суттєвій комбінації вирішальних ознак відомі тільки Заходу, хоча зачатки цього були й в інших культурах»³.

Як би ні оцінювалася сьогодні теоретична спадщина М. Вебера, більшість науковців погоджуються з тим, що саме перемога раціоналістичного типу мислення стала одним із найважливіших чинників, які справили визначальний вплив на обличчя європейської цивілізації та її фундаментальні цінності та настанови, а, отже, й обумовила її провідні позиції в суспільному розвитку людства, що, власне, й відобразив феномен європоцентризму.

Саме на Заході в добу Нового часу виникли такі явища культури, політики, економіки, які виявилися, як засвідчив історичний розвиток, більш прогресивними, більш «конкурентноздатними» порівняно з подібними в інших регіонах планети, а тому поступово набули універсального характеру й значення. Їх сприйняття рештою світу далеко не завжди було добровільним, адже їх поширення відбувалося в результаті експансії, яку здійснювала Європа, починаючи з XV ст. Що ж дозволило їй здійснити цю експансію, стати фактичним «центром світу» та й взагалі вирватися уперед?

На наш погляд, заслуговує на увагу відповідь на це питання, яку запропонували американські історики К. В. Фіндлі та Д. А. Л. Ротні, які назвали Захід „першою орієнтованою на зміни цивілізацією”⁴. На їх думку, європейські держави на схилі Середньовіччя мали «потенціал для самотрансформації», який був успадкований від іудео-християнської та греко-римської традицій. Цей потенціал був посилений також завдяки ще низці чинників, до яких вони відносять такі.

По-перше, коли пала Римська імперія, то на її місці виникла не нова – єдина, монолітна – імперія, як зазвичай відбувалося в інших старих світових центрах цивілізації (наприклад, в Індії чи Китаї), а численні держави. Це державно-політичне розмаїття означало утворення різних «центрів сили» й появу відповідно плюралізму влади, що створювало в Європі «конкуруючий динамізм», який зміцнював, в свою чергу, потенціал для змін⁵.

По-друге, в Середні віки європейська цивілізація отримала імпульс до зовнішньої експансії, коли під час хрестових походів «мілітаризм доби лицарства» був спрямований на шлях заморських походів⁶.

По-третє, в період феодалної роздробленості в Європі містяни набули досвід самоорганізації та об'єднаних дій, коли виборювали свої права в протистоянні з феодалними сеньйорами, а потім чинили опір тиску королівської влади. У підсумку міста стали не тільки центрами ремесла й торгівлі, але й добилися права на самоуправління, яке здійснювалося через муніципалітети та суттєво обмежувало владу феодалів, а міське населення почало створювати свої професійні об'єднання (ремісничі цехи, купецькі гільдії, студентські братства тощо) і навіть торгові об'єднання (ліги) міст. У підсумку європейські купці та ремісники здобули більш високий суспільний статус і зміцнили свої економічні позиції на відміну від їх «колег»-містян у неєвропейських країнах. Так, на Сході представники цих соціальних груп, перебуваючи під жорстким контролем держави, не користувалися такою суспільною повагою, як в Європі. Тому недивно, що в європейських державах відносини купівлі-продажу, торгово-фінансові та посередницькі операції, нові форми підприємництва та виробництва мали набагато більший простір для свого розвитку, що й спричинило більш ранне - порівняно з іншими регіонами світу - зародження капіталістичного укладу в економіці, а згодом і становлення індустріального суспільства.

По-четверте, поєднання могутності національних держав, що склалися в Європі до кінця XV ст., та капіталістичного укладу, який виникав у надрах феодалної господарської системи, яка вочевидь занепадала, повинно було створити й створило ефективний механізм для організації заморської

експансії, а згодом і створення світових колоніальних імперій. Іспанія та Португалія стали першими європейськими державами, які почали втягувати народи інших частин світу в орбіту європейського панування.

Як вважали згадані Фіндлі та Ротні, ніщо не ілюструє краще виключну здатність європейців до самовдосконалення та перетворення свого буття, ніж майже одночасна поява та поширення двох суспільно-культурних феноменів – Відродження та Реформації, бо остання породила безліч сект і релігійних авторитетів, що вирішальною мірою сприяло розвиткові характерного для Європи плюралізму⁷.

Наукова же революція XVII століття – разом із гуманізмом доби Відродження - стала важливою умовою подальшого розкріпачення умів і все більш очевидної технологічної переваги європейської цивілізації над іншим світом. Її основне досягнення - поява наукового методу - стало можливим завдяки складу мислення європейців, що прагнули зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки через абстрактні роздуми (рефлексії) про фізичні принципи побудови Всесвіту, що було чужим, непритаманним релігійно-культурному сприйняттю світу, характерному для населення Азії⁸. Таким чином, раціоналізм і пов'язаний із ним науковий метод відіграли величезну роль у пізнанні європейцями оточуючого світу.

В XVIII – XIX ст. цей «здатний до самоперетворення потенціал європейської цивілізації», як зазначають американські історики, був переконливо продемонстрований промисловою та демократичною революціями, які, в свою чергу, також посилювали його⁹.

Успіхи провідних європейських держав у так звану добу імперіалізму (друга половина XIX - початок XX ст.) та їх вихід на передові позиції в усіх головних царинах людського буття значною мірою були зумовлені тим, що вони спромоглися першимим в світі розвинути у себе індустріальне суспільство, з економікою якого не могли конкурувати країни з традиційною, неіндустріальною (тобто аграрною) системою господарства. Розрив у рівнях розвитку держав Сходу та Європи ще більше поглибився. На межі XIX – XX ст. східні країни, в яких ще існували феодальні чи напівфеодальні інститути та структури, були фактично силоміць включені в систему світового капіталістичного господарства.

Здатність до самовдосконалення та самореформування, характерна для європейської цивілізації, дозволяла їй не тільки здійснювати зовнішню експансію, створювати й тримати у покорі величезні колоніальні імперії, але й підтримувати внутрішню стабільність своїх країн, знаходити засоби розв'язання вельми гострих соціальних проблем і суперечностей, що виникали час від часу в її лоні. Так, поява марксизму з його акцентом на революційне перетворення світу дала поштовх розвитку реформістської тенденції, спрямованої на досягнення більш справедливого порядку без революції¹⁰.

Розглядаючи питання про походження європоцентризму, варто звернути увагу й на фундаментальну працю відомого історика та політолога, професора Йельського університету Пола Кеннеді. У своїй книзі «Піднесення та занепад великих держав. Економічні зміни та військові конфлікти в 1500 - 2000 рр.», яка свого часу здобула заслужене визнання науковців і політиків, він присвятив даному питанню окремий розділ під вельми красномовною назвою – «Європейське диво»¹¹. Обравши хронологічно вихідним рубежем своєї праці 1500 рік, він констатував, що на початку даного періоду існували такі «центри сили»: Китай династії Мін, Оттоманська імперія, імперія Великих Моголів у Північній Індії та європейська система держав, а також - правда, меншою мірою, - Московська держава, Персія, Японія. Питається, чому ж саме з XVI ст. почався «злет західного світу»? Американський науковець пояснював це наступним чином.

На перший погляд, вихідні позиції (в сенсі наявності відповідних матеріальних, людських, науково-технічних та інших ресурсів) в боротьбі за світове лідерство виглядали у деяких східних держав більш значущими, ніж у роздробленої в політичному відношенні Європи. П. Кеннеді наводить вельми цікавий факт: наприкінці XI ст. у Північному Китаї існувало величезне для того часу металургійне виробництво, щорічний обсяг якого сягав близько 125 тис. тон заліза, тобто набагато більше, ніж вироблялося в Англії на ранній стадії промислового перевороту через сім століть (!)¹². Як показали праці Джозефа Нідхема¹³ та інших дослідників, технологічний рівень Китаю

на 1500 рік був вищим, ніж у країнах Європи. Однак з часом східні держави втратили ці передові позиції, натомість стала посилюватися їхня соціально-економічна відсталість, яка з кожним століттям ставала все більш очевидною, відкидаючи ці країни на периферію світового розвитку.

Причину подібного явища він вбачав в існуванні самодостатньої державної влади деспотичного (східного) типу, яка уніфікувала й монополізувала практично всі царини людської життєдіяльності, що позбавляло мусульманські імперії Близького Сходу й Азії чи Китаю рушійних сил для саморозвитку, внутрішнього динамізму, прирікало їх в підсумку на поступове, але неухильне відставання в поступі економіки, військової справи тощо.

Навпаки, історичні умови, за яких розвивалась Європа, сприяли виходу її держав на перші ролі у світовій політиці. Серед них, вважав Кеннеді, можна назвати незрівняно менше втручання держави в економічне життя, а звідси й більший простір для розвитку ринкових відносин; політичний плюралізм, тобто боротьбу між різними політичними утвореннями як державного, так і суспільного типу (середньовічні «партії»), боротьбу з метою збереження своєї незалежності чи за здобуття політичної першості всередині країни, що, в свою чергу, спонукало їх прагнути до «проривів» (досягнень) в економічній і війсьній сферах (до речі, саме з цього часу, зазначав Кеннеді, можна говорити про початок, хай і примітивної, гонки озброєнь і процвітання торгівлі зброєю); торгове та колоніальне суперництво, яке дало сильний поштовх приросту знань (суспільна «потреба» у винаходах, яка стимулювала розвиток науки и техніки). Певне значення в появі «європейського дива» мали деякі особливості географічного становища і більш сприятливі умови для збереження інтелектуальної свободи¹⁴.

Безсумнівно важливим чинником виникнення європоцентризму, який також сприяв «злету Європи» і відповідно відставанню Сходу, були суттєві відмінності в суспільній моралі. На Заході ще в період Середньовіччя люди поступово звикали (й звикли!) обстоювати свої права та інтереси, спираючись на право, послуговуючись законами, тоді як на Сході людині пропонувалося беззаперечно виконан-

ня своїх обов'язків і розпоряджень зверху, більш того, східні правителі були, по суті, повновладними хазяями над життям і майном своїх підданих. Іншими словами, в Європі процес формування громадянського суспільства не мав перед собою таких перешкод *цивілізаційного характеру*, як в країнах Сходу.

В Європі, особливо в результаті Реформації, яка породила, за Вебером, «протестантську етику й дух капіталізму», нормальним явищем стало прагнення до особистої вигоди, бажання розбагатіти, зробити успішну кар'єру й т. п., що сприяло розвитку конкуренції, виявленню особистої ініціативи та підприємливості в усіх царинах життя суспільства, тоді і більше цінувалися благопристойна поведінка, вірність інтересам свого клану, касты, общини, держави, неухильне дотримання традицій.

Крім цього, відставання Сходу в суспільно-економічному розвитку від європейських країн мало й об'єктивні причини. Їх розгляд не передбачений у даній статті, тому відмітимо лише, що традиційне східне суспільство характеризувалося значно більшою роллю державної влади й верховного правителя. Держава, здійснюючи централізований контроль над усім суспільством, виступало й як верховний власник землі, що, зрештою, обумовило нерозвиненість приватновласницьких відносин і, як наслідок, слабкість і нечисленність приватних власників, що стало гальмуючим чинником у розвитку економіки. В історичній перспективі протиріччя між передовим Заходом і відсталим Сходом стало однією з найбільш болісних глобальних проблем світової цивілізації. У ХХ-му ж столітті проблема модернізації традиційних суспільств вийшла, по суті, на перший план, і почалося фронтальне підтягування решти світу до рівня й стандартів розвитку західноєвропейського цивілізаційного регіону.

Однак, як це часто бувало в історії, коли після апогею, зеніту, починався процес незворотного занепаду, так і європоцентризм, досягнувши свого розквіту наприкінці ХІХ ст., вже невдовзі зазнав потрясіння, оговтатися від якого фактично вже не зміг, що означало початок його занепаду¹⁵. Перша світова війна підірвала економічні позиції, сильно похитнула політичну гегемонію й призвела до глибокої кризи

ідеологічних засад європоцентризму. У свідомості інших рас, писав один з французьких політиків у 1931 р., ця війна завдала жахливого удару по образу європейської цивілізації, яку європейці с гордістю вважали найвищою цінністю, але в ім'я якої чотири роки жорстоко знищували один одного¹⁶. Поширені в попередній період уявлення про європейську цивілізацію як найвище досягнення світової культури взагалі, що уособлює силу, багатство, інтелект, загальний прогрес усього людства, визначає його шлях розвитку, були піддані серйозному сумніву й навіть тотальному запереченню.

У сучасній українській історіографії проблема європоцентризму поки що не стала предметом поглибленого наукового аналізу, та й самий термін вживається рідко. Автор одного з навчальних посібників запропонував таке визначення цього поняття: «Європоцентризмом називається культур філософська установка, згідно з якою культурно-історичний розвиток Європи (Західної Європи) розглядається як зразок, своєрідний еталон „нормального”, „правильного” розвитку, а культурно-цивілізаційна специфіка інших регіонів світу – як вияв їхньої „відсталості”, „недорозвиненості”, яку рано чи пізно (за допомогою тієї ж Європи) удасться подолати»¹⁷. Деякі науковці в своїх працях зачіпають проблему чинників та умов виникнення цього феномену й відповідно життєздатності європейської цивілізації. Так, київська дослідниця Т. В. Орлова, авторка цікавого посібника „Історія сучасного світу”, відносить до них створення в Європі своєрідної системи конкурентних відносин, які перешкоджали формуванню згубної для прогресу монополії влади, породжували конфліктність і плюралізм разом з виробленням механізмів їх правової регуляції; розділення інститутів влади і громадянського суспільства при автономії індивіда і відповідно баланс цих трьох сил; ідею прогресу¹⁸⁹.

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що виникнення європоцентризму, як і його занепад, належать до явищ, які визначали зміст і напрямки історичного процесу протягом останніх п'яти століть. Це, без сумніву, проблема історіософського характеру, наукове осмислення якої продовжується.

Примітки:

- ¹ Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990. - С. 51.
- ² Fukuyama Fr. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. - London, 1995. - P. 350.
- ³ Вебер М. Указ. соч. - С. 47.
- ⁴ Findley C.V., Rothney J. A. M. Twentieth-Century World. - Boston, 1986. - P. 16.
- ⁵ Findley C.V., Rothney J. A. M. Op. cit. - P. 7.
- ⁶ Ibidem.
- ⁷ Findley C.V., Rothney J. A. M. Op. cit. - P. 9.
- ⁸ Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. - М., 1995. - Часть 1. - С. 350.
- ⁹ Findley C.V., Rothney J. A. M. Op. cit. - P. 9.
- ¹⁰ Findley C.V., Rothney J. A. M. Op. cit. - P. 10.
- ¹¹ Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. - Glasgow, 1989. - PP. 20 - 38.
- ¹² Kennedy P. Op. cit. - P. 5.
- ¹³ Needham J. Science and Civilization in China. - Cambridge, 1958. - Volume I.
- ¹⁴ Kennedy P. Op. cit. - P. 38.
- ¹⁵ Див., напр.: Gilbert F. The End of the European Era, 1890 to the Present. Third edition. - New York – London, 1984.
- ¹⁶ Цит. за: Джонсон П. Указ. соч. - С. 177.
- ¹⁷ Космина В. Г. Вступ до історії сучасної цивілізації. – Запоріжжя, 2002. - СС. 5 - 6.
- ¹⁸ Орлова Т. В. Історія сучасного світу. – К., 2006. - СС. 406 - 407.

УДК 930.1-027.553

Олександр Сахновський

**Мікроісторія як напрям
історичних досліджень***

У другій половині ХХ – поч. ХХІ ст. світова історична наука переживає динамічні зміни: ряд наукових поворотів і розширення її кордонів стали своєрідними точками відліку росту цілої низки нових підходів до історичного дослідження. Це дає можливість більш рельєфно і об'єктивніше простежити історичний поступ людства в усіх його аспектах і вимірах та зрозуміти глибинні процеси, рушійні сили історії.

У цьому сенсі українська історична наука вживає спроби засвоїти той пласт наукових підходів, якими оперують зарубіжні дослідники. Проте, меінстрім її оновлення, що розпочався на початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з відмовою від радянської ідеологічної доктрини, й донині носить якісно інший характер. Зокрема, він надто зосереджений на дослідженні так званих «білих плям», перестановці знаків – герой – зрадник (і навпаки). Абсолютна ж більшість академічних видань, навіть на поч. ХХІ ст., продовжує опиратися на традиційну подієву (описову) схему пояснювальної історії. При цьому, йдеться не тільки про зосередження уваги переважно на політичних і економічних проблемах, а й, насамперед, про погляд на націю як на певне ціле, а точніше уподібнення її з людиною, що діє, прагне, страждає, втрачає, бореться тощо.

Аналізуючи сутність цієї схеми, Наталія Яковенко справедливо відзначає, що ця репліка проникає до нашого сучасного способу освоєння минулого (особливо через підручник!) і обертається тенденцією уніфікувати поведінку членів такої «особи-нації». «Мета її поведінки може змінюватися, – пише

© Сахновський О., 2017

Сахновський Олександр Євгенович - кандидат історичних наук, завідувач кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

експерт, – але це не порушує моноліту: в старій українській історіографії «особа-нація» прагнула звільнитися від «польського панування», у радянській вона ж боролася з «феодалним гнітом», а сьогодні вона ж споконвіку переймається долею власної державності. Важливо інше, – підкреслює названий експерт, – коли історик сповідує таку схему «всієї історії», то будь-які відхилення від магістральної лінії поведінки «особи-нації» автоматично, і то на позасвідомому рівні, відсікаються як випадкове, несуттєве, другорядне»¹. Погоджуючись із відомим істориком відзначимо, що означена уніфікація перекреслює інтерес до розуміння суспільної свідомості, світу світоглядних і ментальних уявлень окремо взятого українця – про т. зв. «добре/погане», «слухне/неслухне», «справедливе/несправедливе» в щоденних практиках минулих епох.

Означений стан речей у царині вітчизняної історичної науки і освіти очевидно контрастує із згаданою глибокою трансформацією методологічних засад історичних досліджень країн Заходу, яка проявляється у зверненні до міждисциплінарності (насамперед, до соціальних наук), зміні інтелектуальних орієнтацій, дослідницьких парадигм і, власне, самої мови історії². Особливе місце серед цих динамічних зрушень посідає прагнення «повернути» людину в центр історії, більш відоме як «антропологічний поворот». У цьому руслі, вирішуючи ряд теоретичних проблем пізнання історії, відтворення життя людей минулого в усіх його аспектах, науковці звернулися до категорій «мікроісторичний аналіз», «повсякденність» як до одних із ключових підходів, або ж, як висловився Ігор Орлов, певного «тренду» в розвитку світової історичної думки³. Основним їх змістом стали невеликі, зосереджені на політиці і економіці, пояснювальні схеми минулого, а всебічний аналіз суспільних структур, повсякденного існування, життєвого і ментального мікросвіту, стратегій виживання, стереотипів мислення простих звичайних людей – «мовчазної більшості», історію якої традиційні наука довго сприймала як своєрідний придатак, «мозаїку мініатюр», що не заслуговувала на особливу увагу.

Одним із наріжних каменів у системі означеного «антропологічного повороту» поряд з біографічною історією та історією повсякденності посіла мікроісторія. Навряд чи буде перебільшенням твердження, що яка-небудь із новацій у написанні історії так сильно вплинула на публічну і професійну сферу як остання. На думку Ентона Фреймана, її послідовники не просто здійснили переворот у розумінні науковцями того, як потрібно висвітлювати історію, як говорити про минуле, але також завоювали неочікувано велику аудиторію. «І хоча професійні історики – продовжує експерт – нерідко критикують мікроісторію, жоден не насмілиться бачити в ній лише фантазування, а не потребу публіки. Мікроісторія стала натхненням для багатьох професійних істориків, і, думаю, всі погодяться з тим, що вона надала історичній дисципліні нову і вкрай важливу перспективу»⁴.

Метою запропонованої публікації є висвітлення мікроісторії як нової довгострокової методологічної перспективи в контексті «історико-антропологічного повороту» у світовій історичній думці.

Ознайомлення з науковими публікаціями, які присвячені мікроісторії, переконливо доводять, що протягом минулих десятиліть вона здобула широке визнання в багатьох історичних школах як європейських країн, так і США. Зокрема, ця проблематика репрезентована в працях таких відомих істориків, як-от: Карло Гінзбург, Джованні Леві, Едуардо Гренді, Сімона Черутті, Альберто Банті (Італія); Альф Людтке, Ганс Медик, Ріхард Ван Дюльмен, Лутс Нітхаммер, Міхаель Міттерауер, Мартін Клаус, Карстен Герке (Німеччина); Еммануель Ле Руа Ладюрі, Жак Ревель, Жак ле Гоф, Роже Шартъє, Бернар Лепті (Франція); Пітер Берк, Чарльз Пітіан-Адамс, Девід Андердаун (Велика Британія); Наталі Земон Девіс, Шейла Фіцпатрік, Лінн Хант, Роберт Дарнтон, Девід Фішер, Патрісія Коен (США).

Історична наука прийшла до мікроісторії, насамперед, через дослідницький досвід антропології. Тому не менш цінною підтримкою у вирішенні низки проблем мікроісторичного аналізу стали також ідеї класиків останньої. Так, серед антропологів найбільшу увагу мікроісториків привертала праці Марселя Мосса, Едварда Еванс-Прічарда, Мері Дуглас, Клода Леві-Стросса, і, особливо, Кліффорда Гірца.

Що ж таке мікроісторія? Цей термін використовувався ще в 50–60 рр. ХХ ст. Фернаном Броделем, а також французьким письменником Раймоном Кено в романі «Сині квіти», але з негативним та іронічним значенням, як синонім «нижчої» історії, що займається «ефемерними подіями». Згодом «мікроісторія» вже в якості самовизначення певного підходу була вжита в працях американського вченого Джорджа Р. Стюарта і мексиканського дослідника Луїса Гонсалеса-і-Гонсалеса. Але як новий напрям у світовій історичній науці мікроісторичний аналіз виріс наприкінці 70–поч. 80-х рр. ХХ ст. із комплексу питань та ідей, висловлених невеликою групою італійських істориків під керівництвом Карло Гінзбурга, Джованні Леві і Едуардо Гренді. Ще один центр мікроісторичних досліджень невдовзі сформувався в Німеччині і пов'язаний з іменами таких знаних вчених, як: Альф Людтке, Ганс Медик, Ріхард Ван Дюльмен і Міхаель Міттерауер. У 80-90 рр. ХХ ст. італійсько-німецька школа «мікроісториків» розширилась: її поповнили американські дослідники т. з. «нової культурної історії» та ряд авторитетних французьких і британських науковців.

Аналізуючи сутність мікроісторії важливо відзначити, що по сьогоднішній день дослідження послідовників цього підходу є доволі різними, не існує консенсуса, в чому, власне, полягає її «нова перспектива», а цілі і зміст нерідко стають предметом гострих дискусій. Навіть один із найавторитетніших основоположників, вищезгаданий Карло Гінзбург написав про неї статтю з такою промовистою назвою: «Мікроісторія. Дві або три речі, які я про неї знаю»⁵. Прояснити ситуацію може допомогти висновок знаного французького історика Жака Ревеля, який, розглядаючи генезу і розвиток мікроісторичного аналізу, наголошує на тому, що саме із співставлення несхожих і різнорідних досвідів дослідження, з критичного осмислення сучасної продукції історичної науки, з дуже широкого спектру читань складалося загальне розуміння речей. «Процес розвивався тільки емпірично, і в цьому причина того, що в мікроісторії немає якого-небудь основоположного тексту, якої-небудь писаної «теорії». Мікроісторія – пише дослідник – це не комплекс

загальних ідей, не наукова школа, і тим більше, не автономна дисципліна, як доволі часто поспішали стверджувати. Мікроісторія невід'ємна від практики істориків, від тих перешкод, з якими вони зустрічаються в ході своїх досліджень»⁶.

Виникненню мікроісторичних досліджень сприяло багато чинників, які, на думку Ганса Медика, «нелегко відділити один від другого та визначити важливість впливу кожного»⁷. Зокрема, сприятливим середовищем для генези і розвитку мікроісторії став спалах інтересу до історії повсякденності, а також локальної історії в 70-80 рр. ХХ ст. Але загалом, фахівці сходяться на тому, що вирішальна роль у її виникненні належить кризі макроісторичного підходу до вивчення соціальних явищ. Фактично мікроісторія народилась як реакція на певний стан соціальної історії, як прагнення переосмислити деякі її концепції, стратегії дослідження і методи. Мова йде, насамперед, про зосередженість останньої на вивченні якомога більш масивних історичних блоків і, в силу цього, наданню переваги кількісного підрахунку на шкоду аналізу соціальних феноменів. Не менш важливим видається й те, що «класична» соціальна історія залишала без уваги увесь комплекс питань, які, за словами Едуардо Гренді, – «належать до вчинків людей і їх соціального досвіду, до формуванню ідентичності груп»⁸. Отже, наприкінці 70-х рр. ХХ ст. формат цієї моделі почав втрачати глибину свого пізнавального потенціалу: знизилась результативність кількісних досліджень, і, що найголовніше, втратили довіру «великі» парадигми, що раніше об'єднували соціальні науки.

Симптомом означеної кризи стало власне висування мікроісторії. На це звернули увагу Карло Гінзбург і Карло Поні, які писали про наявність «достатніх підстав» для констатації, що «великий успіх мікроісторичних реконструкцій знаходиться у тісному взаємозв'язку із сумнівами, що виникають з приводу відомих макроісторичних процесів»⁹. Християн Майєр вбачав виникнення інтересу до мікроісторії, у певному сенсі, наслідком «послаблення» ідентифікації з більш великими спільнотами, такими як нація, держава, великі партії, профсоюзи, прогресистські рухи тощо». Це й породило увагу до мікроісторії, яка визначалась інтересом до «малих життєвих світів», в центрі яких розташована окрема взята людина¹⁰.

Поряд з цим, помітним імпульсом у появі інтересу до нового дослідницького напрямку стала т. з. «зміна досвіду» сучасників в умовах становлення інформаційного суспільства і поширення постмодерністської парадигми у сфері гуманітарного знання. Зокрема, поряд з сумнівами у теорію прогресу і відмовою від еволюційного розуміння історії, перегляду підпадає саме поняття «історичної реальності», а з ним й власна ідентичність історика, його професійний суверенітет, критерії достовірності джерела (розмиваються кордони між фактом і вигадкою), віра в можливість історичного пізнання і прагнення до об'єктивної істини тощо¹¹.

Доволі вдалу спробу систематизації чинників появи мікроісторії можна зустріти в публікації британського історика Пітера Берка «Історична антропологія і нова культурна історія». У ній дослідник пропонує розглянути генезу цього напрямку з трьох позицій. *По-перше*, мікроісторія була реакцією на один із різновидів соціальної історії, яка, відтворюючи моделі минулого, «користувалась кількісними методами, описуючи лише загальні тенденції без врахування розмаїття і специфіки локальних структур». *По-друге*, мікроісторія була свого роду відгуком на зближення з антропологією, яка залишає «місце для окремих особистостей і облич, що миготять у натовпі. Мікроскоп – приладна альтернатива телескопу, що дозволяла конкретним людям і локальному досвіду знову стати частиною історії». *По-третє*, мікроісторія була відповіддю на «зростаюче розчарування в т. з. «метаоповіданні»¹².

У цьому контексті можна погодитись із думкою російського дослідника Віктора Живова: «Мікроісторія, апологетом якої стає Гінзбург, якраз і повинна знайти стежку, яка обереже дослідника від вовчих ям великої історичної панорами, що неминуче позиціонує історика в якості олімпійського споглядача, який за своєю волею, що не вимагає виправдання, розправляє з деталями чи доповнює їх відсутність прийомом художньої винахідливості. У мікроісторії панорама відсутня, фрагментарність знання стає експліцитною, а історик виявляється на одному рівні зі своїм предметом, в ситуації діалогу, а не наративного дидакта. Цей діалог і повинен врятувати персоналістичний початок..., це гуманістичний проект, який зберігає для людини в історії її первородну гідність, події її життя, не потруєні серіальністю і архетиповістю»¹³.

Вирішальним у визначенні мікроісторії є зміна масштабу аналізу. У дослідницьких стратегіях через призму макроісторичної перспективи масштаб розгляду є постійним і вивчення соціальних явищ постає переважно як історія соціальних груп (сільська громада, департамент, місто, квартал, професійна спілка, стан, клас тощо). Останні могли, здавалось, самі по собі слугувати природними межами для накопичення фактів. Перед авторами, здебільшого, стояла проблема не масштабу розгляду, а репрезентативності кожного окремого випадку відносно цілого. Новизна ж цілей мікроісторичного підходу полягає у тому, що від вибору того чи іншого масштабу розгляду об'єкта, залежать результати пізнання цього об'єкта. Таким чином, як зазначає Жак Ревель, цей вибір сам по собі може слугувати стратегії пізнання. «Зміна фокусу означає не лише збільшення (чи зменшення) розміру об'єкта, що зображується, а також зміну його вигляду і фону. Якщо вдатися до аналогії, в картографії при зміні масштабу зображення ми отримуємо не ту ж саму реальність більшим чи меншим планом, але й іншу за змістом реальність, тому що відбувається вибір того, що зображується. Варто підкреслити, що найменший масштаб не дає жодних особливих переваг. Важливий сам принцип зміни, а не те, який масштаб обирається»¹⁴.

Ревель також наголошував на тому, що в мікроісторії немає розриву між локальною і глобальною історією. «Звернення до досвіду індивіда, групи, території – писав він – якраз і дозволяє вловити той конкретний обрис глобальної епохи. Конкретний і специфічний, тому що образ соціальної реальності – це не є зменшена чи урізана, часткова версія того, що дає мікроісторичний підхід, а є інший образ»¹⁵.

Одним з найбільш відомих «маніфестів» мікроісторії вважається стаття Джованні Леві «До питання про мікроісторію», опублікована в 1991 р. У ній він не розглядав мікроісторію як альтернативу макроаналізу, а як його необхідне доповнення. Історик наголошував, що мікроісторія означає «не розглядування дрібниць, а розгляд у подробицях». Мікроаналіз дозволяє побачити заломлення загальних процесів «у певній точці реального життя». Його характеризує, насамперед, не мікровимірювання і не дроблення предметів, що

вивчаються. Специфічні можливості пізнання в мікроісторії здебільшого визначають її здатність до звуження поля спостереження на рівні села, підприємства, колективу, сім'ї чи навіть конкретного індивіда і допомагають побачити суспільство під «мікроскопом». Останній дозволяє прийти через мале і приватне до кращого розуміння загальних соціальних зв'язків і процесів. «Історики не проводять дослідження сіл, вони проводять дослідження в селах», – писав дослідник, перефразовуючи Кліффорда Гірца^{*16}.

Чого ж можна очікувати від переходу до звуженого поля спостереження? Мікроаналіз зосереджує увагу на тому, що належить до поведінкової сфери буття людей, їх вчинків і соціального досвіду, формуванню ідентичності груп, – словом усього того, що проминає «класична» соціальна історія. Переглянуто саме поняття соціальної стратегії дослідження, яка ґрунтується не на вимірюванні абстрактних властивостей історичної реальності, а інтеграції і сполученні між собою значно більшої кількості цих властивостей.

Ганс Медик, один з головних адептів мікроісторії в Німеччині, у цьому плані констатує: «У центрі уваги мікроісториків не скільки типове і поширене, а випадкове, унікальне, приватне. Замість того, щоб оперувати категоріями макроісторичних субстанцій (сім'я, індивід, держава, індустріалізація), мікроісторичні дослідження, здійснюють експериментальне вивчення мережі соціальних відносин і типів поведінки, яке... завжди враховує також суспільні, економічні, культурні, політичні умови і стосунки, що діють і відбиваються через них і навіть всупереч їм. Таким чином, відкривається можливість нового погляду на становлення історичних структур, а також на коротко- і середньострокові історичні процеси»¹⁷.

Для мікроісторика важливо не абстрагуватися від реальності, а спочатку збагатити її, приймаючи до уваги різноманітні аспекти соціального досвіду. Яскраву ілюстрацію цього можна знайти у дослідженнях Джованні Леві «Нематеріальна спадщина» і Мауріціо Грибауді «Робітничий світ і робітничий міф», де ав-

* Леві посилається на наступне формулювання Гірца: «Місце дослідження не є предметом дослідження. Етнологи досліджують не села (племена, міста, народи...), вони досліджують у селах».

тори за загальними тенденціями виявили ті соціальні стратегії, до яких вдавалися люди залежно від їх особистих, сімейних, групових та інших можливостей. Так, Грібауді, як зауважує Ревель, спочатку виходив з ідеї однорідності робітничої культури. Але в ході роботи дослідник відкрив різноманітність форм входження в робітничий клас та існування в ньому. Зокрема, він прослідковує «шляхи окремих особистостей, розкриває різні досвіди, багатоманітність контекстів, у які вони вписуються, внутрішні і зовнішні протиріччя, носіями яких вони є. Він відтворює географічні і професійні переміщення, демографічну поведінку, стратегію встановлення зв'язків, що супроводжували переїзд із села в місто, намагається встановити, з яких конкретних елементів складався шлях кожної сім'ї, як формувалась її соціальна ідентичність, які механізми визначили гнучкість одних та інертність інших, як відбувалась часом дуже різка зміна орієнтирів і прагнень кожного індивіда»¹⁸. Таким чином, у результаті дослідження вибудувався цілий комплекс, далеко не однорідних, а різних життєвих досвідів і образів робітників, який всебічно висвітлив динаміку їх об'єднання в групи та розмежування.

Отже, мікроісторики переводять соціокультурний аналіз у сферу відтворення багатоманітних і гнучких соціальних ідентичностей, які виникають і руйнуються в процесі функціонування мережі тісних зв'язків і взаємовідносин (конкуренції, солідарності, об'єднання тощо). Переглянуто поняття соціальної стратегії. Мікроісторія прагне вивчати соціальне не у якості об'єкта, що володіє певними властивостями, а як комплекс рухомих взаємозв'язків між конфігураціями, які знаходяться в стані постійної адаптації.

Представники німецької школи мікроісторії виходять із важливості дій історичних акторів, їх співучасті у подіях і інтерпретації своїх взаємовідносин з макросуспільством. У результаті дослідження, власне, самої соціальної практики окремих людей виявляються «невидимі зовні соціальні структури», що характеризували взаємодію індивіда і його соціальне середовище. Так, предметом головної уваги Альфа Людтке стала історія німецьких робітників у ХІХ–ХХ ст., а головним питанням – проблема прийняття чи спротиву ними фабричних порядків,

ідей націонал-соціалізму, «правил гри», що їм нав'язувалась тощо¹⁹. Одним з ключових понять цих досліджень є введений ним у науковий обіг термін «самовілля», який означав своєрідну реакцію на політику, що йде «зверху». Дослідник показав, що крім прямої непокори існують і інші мотиви поведінки та логіка спротиву, наприклад, тихий ухил від роботи. З цих досліджень, як відзначає Віра Дубіна, складається інша концепція здійснення влади: залежність людей ніколи не буває повною; навіть при таких режимах як фашизм чи сталінізм історичні актори завжди знаходять місце для самовілля, тобто не лише сприймають «команди», але й переслідують власні стратегії, тим самим впливаючи на владу»²⁰.

Однією з важливих особливостей мікроісторії є уточнення поняття контексту. Йдеться про відмову від розуміння останнього як виключно єдиного, однорідного гомогенного середовища, що створює ефект присутності-реальності, в яке вписаний об'єкт дослідження, і в залежності від якого діючі актори визначають свій вибір. На противагу цьому мікроісторія змінює процедуру аналізу – звертає увагу на багатоманітність досвіду і соціальних уявлень, за допомогою яких люди конструюють світ. Відтак стратегія дослідження пропонує перевертання найбільш поширеного в істориків підходу і передбачає не включення в задалегідь заданий глобальний контекст об'єкта інтерпретації, а реконструкцію множинності контекстів через об'єкт, що досліджується. «Навіщо спрощувати, коли можна зробити більш складним», – ці слова стала своєрідним девізом мікроісторії. Знаний російський експерт із проблем мікрорісторії Ігор Орлов відзначає у цьому зв'язку: «У межах мікроісторії акцент зроблений на локальні дії, щоб показати проходи і лазівки, які залишає відкритими будь-яка система, внаслідок загальної неузгодженості»²¹.

Ще однією важливою особливістю праць із мікроісторії став специфічний спосіб комунікації з читачем. Так, Карло Гінзбург, згадує про те, як він писав свою відому працю «Сир і хробаки». «Я довго розмірковував, – пише він, – про співвідношення між дослідницькою гіпотезою і способом викладу... Я наважився розкрити духовний, моральний

світ мірошника Меноккіо і світ його фантазії за допомогою документів, що виходили від тих людей, які послали його на вогнище. Цей задум, у певному сенсі, парадоксальний, можна було б здійснити у вигляді оповідання, закривши за допомогою зовнішньої обробки проблеми в передачі документа. Це було можливо, але, звичайно, недопустимо за мотивами як когнітивного, так й етичного і естетичного характеру»²². Історик вирішив, пише Світлана Оболенська, що ці пробіли, породжені або мовчанкою мірошника у відповідь на питання інквізиторів, або ж мовчанкою, якою документ зустрів питання дослідника, повинні слугувати його задуму. «Гіпотези, сумніви і невпевненість ставали частиною розповіді, і пошук істини розвивався у складову частину викладу отриманої все ж істини...»²³. Відтак у процесі дослідження відбувається відхід від авторитаризму історика. Формат викладу матеріалу відзначається яскравістю і детальністю, критика документів, проблема їх інтерпретації та аргументація історика стають частиною викладу. Це діалог з читачем, якого автор ніби втягує в процес своєї роботи. Гінзбург називає цей метод «оповідальною історією», або «історією-розповіддю»²⁴.

Отже, звернення до мікроісторії відбиває прагнення істориків перейти від лінійного опису подій, характерного для позитивістської парадигми, до вивчення структур людського повсякденного буття в контексті цих подій. На сьогоднішній день цей новий методологічний підхід несе в собі плідний імпульс і глибокий пізнавальний потенціал у реалізації антропологічного виміру історичної науки і освіти. Саме історичне пізнання отримує чітко окреслене «людське обличчя» і шлях, за словами Юрія Безсмертного, до «більш складного і динамічного осмислення минулого»²⁵. Хоч переваги мікроісторичного аналізу не здаються безумовними, він залишається відкритим до теоретичного осмислення і завдяки своєму прагненню до зміни фокусу спостереження змінює традиційний погляд на історичне минуле і надає якісне розширення можливостей історичного пізнання.

Примітки:

* Друкується за виданням: Сахновський О. Мікроісторія як напрям історичних досліджень // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. - Вип. 18. - С. 65-78.

¹ Яковенко Н. Історія ранньомодерної України: білі плями чи не задані істориками питання? [Електронний ресурс] / Н.Яковенко // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 19.02.2012. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/119-yakovenko>.

² Вамбольдт Н. В., Шубина М.П. Повседневность в истории [Електронний ресурс] / Н. В. Вамбольдт, М. П. Шубина // Вестник Омского гос. пед. ун-та. – 2006. – Режим доступу: <http://www.omsk.edu/article/vestnik-omgpu-27.pdf>.

³ Орлов И. Б.История повседневности: смерть или новое рождение? / И. Б. Орлов // Преподавание истории в школе. – 2008. – № 3. – С. 32-37.

⁴ Фрейман Э. Три слоя значения в микроистории [Електронний ресурс] / Э.Фрейман // Интернет-журнал «Гефтер». – 2013. - № 842. - Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/8652>.

⁵ Див.: Гинзбург К. Микроистория: две-три вещи которые я о ней знаю / К.Гинзбург [пер. с ит.] // Мифы-эмблемы-приметы: Морфология и история. Сборник статей. – М.: Новое издательство, 2004. – 348 с.

⁶ Ревель Жак. Микроисторический анализ и конструирование социального / Жак Ревель [Пер. с франц.] // Одиссей. Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – С. 111.

⁷ Медик Ханс. Микроистория / Ханс Медик [Пер. с нем.] // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. - Т. II. - Вып. 4. - М., 1994. - С. 195.

⁸ Гренди Э. Еще раз о микроистории // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – 1996. – Вып. 1. – М., 1997. – С. 295.

⁹ Цит. за: Орлов И. Б. Микроистория: «атомизация» исторической реальности или ее иной образ? [Електронний ресурс] / И.Б. Орлов // Сайт Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики». – Режим доступу: <http://www.hse.ru/data/2010/03/13/1231126164/Микроистория.pdf>

¹⁰ Там само.

¹¹ Вамбольдт Н. В., Шубина М.П. Вказ. праця.

¹² Берк Питер. Историческая антропология и новая культурная история [Электронный ресурс] / Питер Берк [пер. з англ.] // Новое литературное обозрение. – 2005. - № 75. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/ne5.html>.

¹³ Живов В. Об исторической науке у Карла Гинзбурга [Электронный ресурс] / В. Живов // Новое литературное обозрение. – 2004. - №65. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/zh1.html>

¹⁴ Ревель Жак. Вказ. праця. – С. 113.

¹⁵ Там само. – С. 114.

¹⁶ Леви Дж. К вопросу о микроистории / Дж. Леви // Современные методы преподавания новейшей истории: Материалы из цикла семинаров при поддержке TACIS. - М., 1996. - С. 172.

¹⁷ Медик Ханс. Вказ. праця. – С. 198.

¹⁸ Ревель Жак. Вказ. праця. – С. 116.

¹⁹ Див.: Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. – М.: РОС-СПЭН, 2010. – 271 с.

²⁰ Дубина В.С. «История повседневности» в плюрализме культурных поворотов: российский и немецкий опыт / В.С. Дубина // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – 2010. – Вып. 32. – С. 210.

²¹ Орлов И. Б. Микроистория: «атомизация» исторической реальности или ее иной образ? [Электронный ресурс] / И.Б. Орлов // Сайт Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики». – Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2010/03/13/1231126164/Микроистория.pdf>

²² Гинзбург К. Вказ. праця. – С.289.

²³ Оболенская С.В. Некто Йозеф Шефер, солдат гитлеровского вермахта. Индивидуальная биография как опыт исследования «истории повседневности» / С.В. Оболенская // Одиссей. Человек в истории. – М.: Coda, 1996. – С. 133.

²⁴ Гинзбург К. Вказ. праця. – С.291.

²⁵ Бессмертный Ю. Л. Что за «Казус»?.. / Ю.Л. Бессмертный // Казус. 1996. М., 1997. - С. 15.

УДК 321.01(73)(092)Голдстоун

Микола Глібіщук

Класифікація та теорія революцій Дж. Голдстоуна

Мабуть жодне історичне поняття так багато разів не змінювало свого змістового наповнення як термін революція. Адже ледь не у кожен історичну подію цієї дефініцією розуміли щось зовсім протилежне. У пізньому Середньовіччі таке визначення як революція почали вживати у політичному сенсі для позначення безладу та зміни влади (зокрема, в Італії, де такі події були звичним явищем у житті міст-держав). Однак, на межі Середніх віків та Нового часу під цим поняттям вже починають усвідомлювати не просто зміну одного політичного режиму на інший, а фундаментальні перетворення усього ладу, починаючи від економічних структур і закінчуючи змінами у царині культури.

Після подій Великої Французької революції (1789-1799), яка стала класичною революцією для майбутніх поколінь, це слово набуло яскравого ідеологічного забарвлення та, як вдало підмітив відомий західний історик Рейнгард Козеллек, змусувало політичних діячів, що вживали його, визначатися зі своєю партійною приналежністю¹.

Тому не викликає будь-яких здивувань, чому науковці різних історичних епох намагалися осмислити це фундаментальне явище. У своїй науковій розвідці автор спробував стисло проаналізувати класифікацію та теорію революцій знаного зарубіжного вченого Джека Голдстоуна, який вважається одним із провідних фахівців з цієї проблематики у західній історичній науці.

Слід зазначити, що Дж. Голдстоун одним з перших на межі ХХ-ХХІ ст. здійснив спробу систематизації різноманітних концептуальних підходів до вивчення вказаного вище феномену.
© Глібіщук М., 2017

Глібіщук Микола Васильович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

номену, проте, як вважають окремі історики, ця його спроба не позбавлена недоліків². Американський науковець створив власну класифікацію революцій, визначивши чотири генерації дослідників, які вивчали це історичне явище. Перше покоління репрезентувало історичну і філософську феноменологію революцій як великих наративів, які синтезували досягнення ліберально-консервативної історіографії. Це покоління представляли Л. Едвардс, Дж. Пітті, К. Брінтон, Х. Арендт, Дж. Данн, П. Сорокін. Для них була характерна історична інтерпретація революційних подій та створення природної теорії революцій. Їх пояснення цього феномену було пов'язане із соціальною психологією. У цей період актуальним був соціологічний підхід П. Сорокіна, який основною причиною революції визначав збільшення кількості пригнічених базових інстинктів більшості населення. Такий підхід знаного американо-російського соціолога можна вважати біхевіористським, оскільки він акцентував свою увагу на причинах, що призводять до революційного відхилення у поведінці народних мас³.

Ця генерація науковців розробила модель базової інтерпретації цього феномену, виділивши спільні риси, етапи і характеристики на основі аналізу великих революцій (Англійської 1640-1660 рр., Американської 1776-1783 рр., Французької 1789-1799 рр. та Російської 1917-1922 рр.). Їм вдалося розглянути ці процеси як переломні моменти в історії, однак вони не змогли пояснити причини революційних вибухів та визначити умови їх успішності⁴.

Друге покоління дослідників теорії революцій представлене інноваційними теоріями 1950–1960 рр. у рамках біхевіоралістської моделі, структурно-функціоналістського аналізу. Дж. Дейвіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, Т. Гарр репрезентували цю наукову школу, а підсумковий синтез усього модернізаційного періоду здійснив знаний американський вчений Самуель Хантінгтон. Вони намагалися розробляти детальні теорії про причини і час виникнення революцій, використовуючи складніші соціальні теорії поведінки. Для них були актуальними два теоретичні напрями: теорія системного (ціннісного) консенсусу та агрегативно-психологічний підхід⁵.

Слід зазначити, що для представників цієї генерації був притаманний акцент на політологічному підході до трактування цього явища. Саме ці діячі на основі теорії плюралізму та груп інтересів визначали поняття революції і стверджували, що вони відбуваються тоді, коли дві або більше груп не можуть дійти згоди щодо прийняття рішення, маючи обмежену кількість ресурсів для досягнення своєї мети. Зокрема, С. Хантінгтон стверджував: «Революція – це швидка та фундаментальна внутрішня зміна, що досягається насильницьким способом, передбачаючи внутрішню зміну пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду». На основі такого визначення він виділив два типи революцій: західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням поміркованих та приходом радикалів, які зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається внаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил⁶. Також відомий західний науковець визначив дві головні передумови будь-якою революції: по-перше, нездатність політичних інститутів бути коридором виходу у політику для нових соціально-політичних сил та еліт і, по-друге, мобілізацію відчужених від політики груп з метою участі у ній⁷.

Як бачимо, дослідники другого покоління, використовуючи теорію соціальної психології та структурно-функціональний аналіз, змогли створити загальну модель революції, яка підкреслювала значення тієї чи іншої її загальної схеми. У рамках теорії соціальної психології це явище розглядалося як специфічна реакція на процес модернізації і пояснювалося збігом між потребами модернізованого суспільства та відсталою політичною системою⁸.

Третя генерація науковців у другій половині 1970–1980 рр. зосередило увагу на державоцентричних моделях. Найяскравіше ці моделі знайшли реалізацію у працях відомої дослідниці Тедди Скокпол. Її увага, насамперед, акцентується на аналізі соціальних та політичних революцій. Соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації

суспільного стану і класових структур, які супроводжуються і частково реалізуються за допомогою повстань знизу, що базуються на класовому принципі. Вони відрізняються від інших конфліктів тим, що поєднують два фактори: зміну будови соціуму та політичними перетвореннями. Політичні революції, на думку Т. Скокпол, змінюють лише державні структури, тоді як соціальні залишаються сталими. Окрім цього, політичні революції не обов'язково призводять до класової боротьби. Вона пояснювала політичну революцію поєднанням сукупності конфліктів з участю держави, еліт та нижчих класів⁹.

Після Т. Скокпол такі вчені, як Б. Мур, Дж. Пейдж, Ш. Ейзенштадт розширили рамки традиційного марксистського підходу до трактування революції, акцентуючи увагу на селянських аграрно-класових конфліктах, протиріччях держави з автономними елітами і впливу міжнародної, військової, економічної конкуренції на внутрішньополітичний розвиток держави. Т. Скокпол у своїй теорії революцій активно критикує марксизм, стверджуючи, що, по-перше, теорія революції має акцентувати увагу на світових процесах і проблемах, не обмежуючись лише внутрішнім рівнем; по-друге, держава є нейтральною щодо класових суперечностей у суспільстві; по-третє, причиною революції є особливий тип відносин, що формується між державними структурами і різними класами соціуму¹⁰.

Як бачимо, відома західна дослідниця вважає, що розуміння причин революцій можливе з урахуванням накладання міжнародних процесів із класово-структурованими економіками і політично організованими інтересами. Таким чином, Т. Скокпол, окрім автономності держави, акцентує увагу на концепціях міжнародного і всесвітньо-історичного контекстів на фоні класових розбіжностей усередині суспільств¹¹.

Проте, як справедливо зауважує Дж. Голдстоун, у своїй теорії Т. Скокпол ігнорує такі важливі питання, як революційна ідеологія, етнічна та релігійна основи революційної мобілізації, конфлікти всередині правлячих еліт тощо. Тому Т. Скокпол свідомо йде на таке спрощення, адже жодний із перерахованих вище факторів не розглядався у переліку ключових аспектів революцій¹².

До представників четвертого покоління дослідників Дж. Голдстоун зараховує таких вчених, як Дж. Гудвін, С. Тарроу, Д. МакАдам, Р. Лахман. Ці науковці намагалися поєднати різні підходи при вивченні такого багатогранного явища як революція. Яскравим представником цього напрямку є і сам Голдстоун.

Знаний американський науковець запропонував власне визначення терміну революція. На його думку, це насильницьке повалення влади, що втілюється шляхом масової мобілізації (військової, цивільної тощо) заради соціальної справедливості та створення нових політичних інститутів¹³. Також він визначив низку умов, які мають передувати революційним потрясінням. По-перше, це проблеми в економічній царині. Такі труднощі призводять до того, що влада суттєво підвищує податкове навантаження або збільшує зовнішній і внутрішній борг. По-друге, зростає відчуження та опозиційність у середині правлячої еліти. По-третє, революційна мобілізація, яка базується на зростаючому народному обуренні існуючою несправедливістю. Як слушно зауважує Дж. Голдстоун, це невдоволення не обов'язково пов'язане з бідністю та кричущою соціальною несправедливістю. Перш за все, люди відчують, що втрачають свою нішу в соціальній структурі суспільства через причини, які не слід вважати неминучими і в яких немає їхньої провини. По-четверте, ідеологія, що пропонує переконливий шлях спротиву та об'єднує невдоволення і вимоги населення, еліти, яка встановлює зв'язок між різними соціальними групами сприяє їх мобілізації тощо. Тим більше, що ця ідеологічна доктрина може прийняти будь-яку форму – від релігійного руху до національно-визвольної війни. По-п'яте, революції необхідна вдала міжнародна ситуація. Успіх революційної боротьби у багатьох випадках залежав від іноземної допомоги опозиційним силам у скрутний час чи від відмови у допомозі правлячому режиму з боку зарубіжних партнерів. І навпаки, багато революцій зазнавали невдачі або були придушені інтервенцією, яка була здійснена для підтримки контрреволюції¹⁴. Тому, коли усі ці передумови збігаються одночасно, то звичайні соціальні механізми, які відновлюють існуючий порядок в умовах кризи, припиняють функціонувати і соціум переходить у стан хиткої рівноваги. У таких обставинах будь-яка несприятлива подія може викликати хвилю народних повстань і спричинити спротив еліт. Саме тоді відбувається революція¹⁵.

Однак, як справедливо зазначає західний дослідник, такий збіг усіх вказаних вище умов відбувався в історії вкрай мало. Тим більше, що розпізнати ці передумови вельми складно у період удаваної стабільності, адже держава може приховувати свої фінансові проблеми, допоки несподівано не відбудеться її банкрутство. Еліти, зазвичай, не афішують свою нелояльність правлячому режиму аж до того часу, коли виникає сприятлива ситуація для опозиційного виступу. Інші верстви населення, що не задоволені існуючим станом речей в країні, приховують як далеко вони могут заради реалізації своїх цілей. Ще однією особливістю революції є те, що вона відбувається несподівано для усіх: правителів, революціонерів та іноземних держав¹⁶.

Дж. Голдстоун чітко розділяє причини революцій на структурні та причини-приводи. Перші – це довготривалі та широкомасштабні тенденції, що руйнують існуючі соціальні інститути та зв'язки. На думку відомого американського вченого, до першої групи належать демографічні зміни, що призводять до вичерпання ресурсів тощо; зрушення у системі міжнародних відносин, а саме війни та глобальна економічна конкуренція; нерівномірність та залежність економічного розвитку; нові методи витіснення чи дискримінації окремих соціальних страт; еволюція персоналістських режимів¹⁷. Другі – це випадкові та непередбачувані події чи дії індивідів і груп, які спонукають революційну опозицію до більш рішучих дій. Це може бути як стрімке зростання інфляційних процесів, поразка у військовому конфлікті, повстання та демонстрації, що кидають виклик правлячому режиму¹⁸. Однак, як підкреслює Дж. Голдстоун, перераховані вище випадки стають передумовами для таких потрясінь тільки в державах з нестабільними політичними режимами, адже такі ж події відбуваються в інших країнах щорічно і не спричиняють революційних вибухів. Таким чином, саме структурні-причини слід вважати основним підґрунтям революцій¹⁹.

Також цікавими є міркування знаного науковця щодо лідерів революційного руху. На його думку, їх можемо умовно розділити на дві категорії. Перші – великі мрійники, які надихають та спрямовують революційні сили у потрібному напрямку. Це Томас Джефферсон, Максиміліан Робесп'єр, Володимир Ленін, Мао

Цзедун, Фідель Кастро та інші. Другі – великі організатори і вожді. Саме вони створюють революційну армію та бюрократію. Ці діячі знаходять спосіб реалізувати ідеї революційних лідерів першого типу, забезпечують перемогу революції над її ворогами тощо. Це Джордж Вашингтон, Наполеон Бонапарт, Лев Троцький, Рауль Кастро. На погляд Дж. Голдстоуна, наявність одних та інших керівників є надзвичайно важливим чинником для перемоги революційних сил²⁰.

Важливе місце у теоретичному підході американського фахівця займає така проблематика як результати революцій. Західний дослідник підкреслює, що інколи досить складно оцінити результати революційних процесів. Однак є деякі визнанні принципи для оцінювання підсумків цих подій. Перше – це те, що наслідки не виявляються надто швидко. Після падіння старої системи влади необхідно зачекати принаймні десять-дванадцять років, щоб побачити риси нового революційного режиму.

Друге – це те, що існують різні типи революцій, які мають відмінні підсумки. Скажімо, соціальні революції передбачають перерозподіл власності в країні, а також приход до влади суспільних груп, які раніше зазнавали утисків. Масштаб змін призводить до спроб контрреволюційного перевороту та вимагає для подальших перетворень створення сильної управлінської вертикалі. Це є причиною виникнення централізованих, авторитарних держав чи комуністичних режимів. Як правило, вони пропагують програми соціального спрямування, які мають за мету перехід на більш вищий рівень економічного розвитку, колективізацію чи масштабні перетворення в аграрній царині, реформа освіти тощо. Все це відбувається шляхом індустріалізації та економічного зростання, який базується на жорсткому централізованому керівництві. Прикладами таких революцій є французька (1789-1799), мексиканська (1910-1917), російська (1917-1922), китайська (1911-1949)²¹.

Інший тип це антиколоніальні революції, які передбачають повстання проти іноземних держав, які контролюють деякі території, а головне завдання – створення нової незалежної держави. Окрім того, що ці процеси приводять до появи суверенної політії, вони несуть неоднозначні наслідки в

середині країни. У одних встановлюється демократична форма правління, в інших – військові диктатури чи комуністичні режими. Ці революційні події мають суттєвий вплив на систему міжнародних відносин та можуть призвести до хвилі антиімперських революцій у різних регіонах. Серед них слід виокремити американську (1776-1783), індонезійська (1945-1949) алжирська революції (1954-1962)²².

Західний вчений також виокремлює так звані «демократизуючі революції», мета яких ліквідувати авторитарний режим – корумпований, неефективний, нелегітимний. Цей революційний рух не мобілізує своїх прихильників закликами до класової боротьби, але заручається підтримкою усього суспільства. «Демократизуючі революції» можуть розпочатися з виборчої кампанії чи акцій протесів проти фальсифікацій під час виборчого процесу. Їх характер ненасильницький, відсутній революційний терор тощо. Приклади таких революцій – це європейські революції 1848-1849 рр., антикомуністична революція в Радянському Союзі, «кольорові революції»²³.

Завершуючи аналіз теорії революцій Дж. Голдстоуна значимо, що, на думку американського дослідника, уявити сучасну людську цивілізацію без здобутків революцій, що сталися у попередні епохи, надзвичайно складно. Адже без революційної боротьби не було б теперішніх демократичних та конституційних режимів, свободи та прав людини, концепцій громадянства, національної держави тощо. Проте в історії революцій слід вивчати не тільки героїчні сторінки, але й трагічні події²⁴.

Необхідно зазначити, що теорія Дж. Голдстоуна, здобула популярність не лише на Заході, але й в Росії, де була взята на озброєння фахівцями, які спеціалізуються на дослідженні російського революційного минулого. У своїх роботах російські вчені спробували дещо розширити теоретичний підхід американського науковця і застосувати його до вивчення історичних процесів у Росії, Китаї, країнах Африки²⁵.

Слід зауважити, що частина вчених висловлює критичні зауваження як до самої класифікації, запропонованої Дж. Голдстоуном, так і до його теорії революцій. Скажімо, окремих дослідників, які працювали над вивченням цього феномену у

50-60-х рр. ХХ ст. (як приклад, Ханна Арендт), західник науковець відніс до першого покоління дослідників, які здійснювали свої напрацювання у 20-30-х рр. цього ж століття. Також викликає критику новизна теорії, на яку вказує Дж. Голдстоун. На думку деяких істориків, американських фахівців та прихильників його підходу лише намагаються поєднати усі наукові здобутки у процесі вивчення революційних катаклізмів, які були здійсненні у попередні епохи, та йдуть шляхом не побудови нових концепцій, а запереченням існуючих²⁶.

Однак, не зважаючи на вказані вище недоліки, можемо констатувати, що класифікація та теорія революцій Дж. Голдстоуна, на сьогодні є однією з найкращих теоретичних спроб аналізу такого складного та багатогранного історичного явища. Хоча такий підхід знаного західного дослідника знайшов чимало прибічників як серед зарубіжних, так і вітчизняних науковців, на нашу думку, майбутні покоління будуть здійснювати нові зусилля щодо переосмислення ролі та місця революцій в історії людства.

Примітки:

1. Козеллек Р. Революция. Введение / Р. Козеллек // Словарь основных исторических понятий: Избранные статьи в 2-х т. Т.1. – М.: НЛО, 2014. – С. 525.

2. Шульц Э. Э. Теория революции: к истории изучения, систематизации и современному состоянию / Э. Э. Шульц // Научные ведомости Белгородского национального университета. Серия: История. Политология. – 2015. – Вып. 33. – С. 167-172.

3. Бевз Т. Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія / Т. Бевз. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 45-46.

4. Бевз Т. Вказ. праця. – С. 46-47.

5. Там само. – С. 47.

6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 270.

7. Бевз Т. Вказ. праця. – С. 49.

8. Там само. – С. 49.

9. Там само. – С. 49.

10. Там само. – С. 50.

11. Там само. – С. 50.
12. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения / Дж. Голдстоун // Логос. – 2006. – № 5. – С. 59.
13. Голдстоун Дж. Революция. Очень краткое введение / Дж. Голдстоун. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С. 15.
14. Голдстоун Дж. Революция. – С. 31-35.
15. Там само. – С. 35.
16. Там само. – С. 35-36.
17. Там само. – С. 37-40.
18. Там само. – С. 42-43.
19. Там само. – С. 43.
20. Там само. – С. 55-56.
21. Там само. – С. 56-58.
22. Там само. – С. 58-59.
23. Там само. – С. 59.
24. Там само. – С. 62-63.
25. Нефёдов, С. А. Рецензия на книгу : Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение. М., 2015. / С. А. Нефёдов // Социс. – 2017. – № 2. – С. 168-169.
26. Шульц Э. Э. Вказ. праця. – С. 170.

УДК 930.1:323.1(4)(=411.16)«18»

Олександр Безаров

Теорія ідентичності в історичному дослідженні (на прикладі історії емансипації європейських євреїв XIX століття)

Теорія ідентичності є продуктом розвитку соціологічного знання другої половини XX століття. Власне термін «ідентичність» було запроваджено до соціального аналізу суспільних дисциплін завдяки творчості відомого психолога Е. Еріксона, котрий також є автором поняття «кризи ідентичності». Крім соціологічного контексту, в якому «ідентичність» передусім пов'язувалася із теорією символічного інтеракціонізму Е. Гоффмана і П. Бергера, цей термін застосовувався й у психоаналітичних концепціях З. Фрейда і Г. Олпорта. Наприкінці минулого століття популярність теорії ідентичності з-поміж дослідників зросла настільки, що це стало суттєво загрожувати самому існуванню поняття «ідентичність», яке почали широко використовувати від «вивчення історії Галії V ст., аж до аналізу викопних комах»¹.

Отже, за нашою думкою, перед тим як безпосередньо перейти до висвітлення предмету даного дослідження (використання теорії ідентичності в історичному дослідженні), є сенс коротко проаналізувати головні тези цієї теорії та спробувати довести її методологічну значущість у дослідженні історії емансипації європейських євреїв у XIX столітті.

За думкою американського соціолога Р. Брубейкера, незважаючи на те, що «ідентичність» має багатозначний, або навіть суперечливий теоретичний характер², її можна розуміти як тотожність (самототожність) у часі, як «деяку усталеність, дещо таке, що залишається ідентичним, у той час, як інші речі

© Безаров О., 2017

Безаров Олександр Троянович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

змінюються»³. Критично оцінюючи можливості довільного використання цього поняття, адже «проблема полягає не в тому, що конкретний термін взагалі використовується, але в тому, як він використовується»⁴, Р. Брубейкер, натомість, переконаний у тому, що «ідентичність» швидше вказує на становище, ніж на процес⁵, а тому, вона завжди буде «наявною» в індивідів, які щось «матимуть» навіть за умови, «якщо зміст конкретних ідентичностей і межі, що вирізняють групи, усвідомлюються як незмінно плинні»⁶.

Е. Еріксон запропонував більш широкий контекст розуміння ідентичності: від політичного до історичного, в якому ключовою категорією постає не сама «ідентичність», але «криза», що породжує нові хворобливі образи світу та вимагає ухвалення нових і почасти тимчасових ідентичностей⁷. Втрата ідентичності, за Е. Еріксоном, це, насамперед, втрата «тотальності», яка на противагу «цілісності» (гешталту, що визначає зовнішні абсолютні межі індивіда, коли усе, що знаходиться всередині нього не може опинитися назовні і навпаки), визначає взаємну залежність між функціями і частинами всередині цілого, межі якого мінливі та відкриті. Отже, якщо людина втрачає необхідну тотальність, вона перебудовує себе і світ за допомогою «цілісності», що є нормальною психологічною реакцією здорової людини стосовно розв'язання життєвих проблем. Але справжня ідентичність залежить від тієї підтримки, яку людина черпає з колективного почуття ідентичності, що характеризує значущі для неї групи: її клас, її націю, її культуру. Таким чином, ідентичність не є закритою внутрішньою незмінною системою, але психологічний процес, який зберігає істотно важливі компоненти як для окремої особистості, так і для суспільства загалом⁸.

Сучасний російський філософ С. П. Гурін розуміє ідентичність як самовизначення особистості, самопізнання та упізнання себе як деякої визначеності, конкретності. «Людина прагне узнати, зрозуміти себе, знайти себе, виявити саму себе з-поміж множини образів, які існують в її свідомості та уявленнях людей, котрі її оточують»⁹. Людина здатна ототожнювати себе з іншими у контексті певних ідей, релігії або

мови і здатна обирати різноманітні тактики і стратегії поведінки, але завжди має бажання, активність, волю самовизначеність і діяльність. Отже, за думкою С. П. Гуріна, ідентичність – це «деяка траєкторія в антропологічному просторі, яку описує людина за своє життя»¹⁰. Ідентичність може бути зовнішньою та внутрішньою, автентичною та субстанціональною, екзистенціальною та динамічною¹¹, але завжди плинною, нестійкою. Зрештою, вона може бути штучною, нав'язаною ззовні, а відтак суперечливою, що природно призводить до кризи ідентичності¹², розв'язання якої відбувається лише в екзистенціальному бутті пограниччя – невизначеності та амбівалентності, коли можна очікувати будь-чого, коли жодні наслідки не є неминучими¹³. Відповідно ідентичність, за думкою російського філософа, і є той вихід людини за межі самої себе, за власні можливості і смисли, в результаті якого відбувається здобуття нових смислів і цінностей¹⁴.

Російська дослідниця О. Р. Демидова запропонувала вивчати проблему ідентичності євреїв за допомогою теорії німецького соціального філософа Ю. Габермаса, котрий виокремив два аспекти ідентичності: особистісний та соціальний. Якщо сфера персональної (особистісної) ідентичності, за думкою Ю. Габермаса, є справжньою (автентичною), то сфера соціальної ідентичності є хибною, адже створює ілюзорні уявлення¹⁵. Проте обидві ці сфери не є ізольованими, адже утворюють своєрідний двовимірний простір в якому реалізується «Я-ідентичність», що сягає поміж ними балансу завдяки мові. Отже, за Ю. Габермасом, розуміння індивідом самого себе залежить не стільки від того, як він сам себе описує, скільки від тих зразків, яких він дотримується, аби визначатися з приводу того, ким хоче бачити його оточення і ким власне він хоче бути в очах інших. Таким чином, ідентичність, як вважає О. Р. Демидова, дозволяє індивідові не лише «вписати» себе у світ, але й «виокремити» себе з нього у сенсі повернення буття що минуло до буття що стало. Етнічна ідентичність, за думкою О. Р. Демидової, є пріоритетною стосовно соціальної, професійної або громадянської ідентичності, адже вона визначається, передусім, історичними обставинами етнодиференційних критеріїв (релігія, територія, мова, традиційні уявлення тощо)¹⁶.

Натомість ключовою категорією у розумінні самої «ідентичності», за Е. Еріксоном, є поняття «кризи ідентичності», адже «втрата коріння» (криза ідентичності) відбувається не лише внаслідок припинення еволюційного розвитку людини як соціальної істоти, але передусім в результаті усвідомлення власного «Я» що викривається, коли людина стає аутсайдером стосовно себе самої. «Від цього моменту вона вже ніколи не буде самою собою і ніколи повністю не уподібнюватиметься “ім”». Іноді вона буде намагатиметься стати самою собою, ототожнювати себе зі своїми бунтівними імпульсами; або спробує повністю ототожнити себе з іншими і підкоритися їхнім законам; або ж – і це й друге, в результаті чого вона вже не буде довіряти ані собі, ані іншим»¹⁷.

Таким чином, поняття «криза ідентичності» розуміється нами, як порушення самототожності («я» і «мене»), як доволі складний внутрішній конфлікт особистості, що виражається у негативному сприйнятті «себе» з боку «я» (негативна ідентичність), яке прагне позбавитися від ілюзій. Криза ідентичності може розглядатися і як «нездатність вписати дії, які необхідні для задоволення нових потреб, у систему цінностей, що створена людиною»¹⁸. Причиною кризи ідентичності є не лише розуміння невідповідності поведінки суб'єкта загальним нормам, але й думка про те, що загальні норми, згідно до яких чинив суб'єкт із чистим сумлінням і навіть через самопожертву, вже не можуть претендувати на обґрунтованість і легітимність, а їх визнання було б особистою або колективною помилкою¹⁹. Людина, котра втрачає ідентичність зовнішнього світу, прагне відтворити ідентичність світу внутрішнього. Ідентичність є глибоко внутрішнім, інтимним процесом, вона є результатом самовизначення, вибору, дії. Людина забезпечує власну ідентичність активними діями з приводу встановлення подібності з кимсь або прагне позбавитися від ідентичностей, за допомогою яких суспільство ідентифікує своїх членів заради контролю над ними²⁰. За думкою французького філософа Ж.-П. Сартра, криза ідентичності це, передусім, втрата суб'єктом своєї автентичності – «властивості тверезо й адекватно оцінювати ситуацію, брати на себе відповідальність, приймати небезпеки, що породжуються ситуацією, та з гідністю – або із приниженням, а іноді – із ненавистю й страхом відстоювати свої права»²¹.

В теорії автентичності Ж.-П. Сартра будь-яка людина є свободою в ситуації, що породжується самим суспільством, яке здатне змінювати саму перспективу вибору, а отже, автентичність чи неавтентичність єврея є свідомою проекцією того соціального простору в якому здійснювався цей вибір. «Це ми змусили його обирати себе євреєм, не важливо, таким що тікає або таким що захищається; це ми поставили його перед дилемою єврейської автентичності та неавтентичності»²². Відповідно автентичний єврей прагне жити всупереч тієї ситуації що нав'язується йому антисемітами, тобто прагне бути передусім євреєм. Але привабливою для нього є, натомість, неавтентичність, адже сприймати таку ситуацію, за якої життя постає у вигляді суцільного страждання, вкрай складно, іноді неможливо²³. Отже, за Ж.-П. Сартром, єврейська спільнота є квазіісторичним утворенням, оскільки єврея створює його конкретна ситуація, але об'єднує з іншими євреями ідентичність ситуацій²⁴.

Втрата ідентичності це процес деконструкції соціального змісту особистості, впродовж (або/і внаслідок) якого реконструюється нова ідентичність, більш або менш стабільна, якщо тільки не виявиться, що відновити сталу ідентичність неможливо: в останньому випадку суб'єкт вимушений – якщо йому це вдається – пристосовуватися до стану більш-менш постійної кризи²⁵. Відновлення ідентичності відбувається на хиткому ґрунті негативної ідентичності (внутрішнього ціннісно-мотиваційного конфлікту) людини, котра знаходиться у проміжному (гранично-невизначеному) стані поміж інших індивідів або груп, що впливає на її свідомість і поведінку. Маргінальна особистість опиняється поза межами (зазвичай на узбіччі) донедавна стійких соціальних спільнот, внаслідок еволюційних чи революційних змін у суспільстві. Цьому сприяє глибока внутрішньо особистісна криза і (або) трансформація соціокультурної, економічної та політичної систем суспільства що знаходиться у стані аномії або такого що переживає бурхливий розвиток. Нові соціальні структури і відносини, а отже, й нова ідентичність виникають тільки на межі, на периферії старих структур; їхнє становлення відбувається на зламі, під час революції, при переході через хаотичний стан, коли норми і цінності змінюються, ієрархії перевертаються і формуються нові стійкі системи.

Зазначені принципи з теорії ідентичності можуть засовуватися й в спеціальних історичних дослідженнях, адже, як зазначав один з її авторів, «історики та психоаналітики повинні навчитися вповні враховувати той факт, що якщо життя кожного підпорядковане деякій загальній логіці, то і життя усіх, хто живе незалежно у даному історичному періоді, також підпорядковане певній історичній логіці»²⁶. Збагнути цю логіку можливо завдяки розумінню психоісторичної дійсності, що складається з історичних фактів і сил очікування та побовування індивідів. Оскільки такі внутрішні психічні переживання заповнюють історичний простір і час певного народу, то завданням історика – є пошук того, що є спільним, як в особистому, так і в історичному житті людей. Власне це те, що і визначає майбутню історію²⁷.

Як влучно зауважив Е. Еріксон, у будь-яку історичну епоху для того, щоб втратити свою ідентичність, спочатку треба її мати²⁸, але ставити питання про ідентичність євреїв можна лише тоді, коли її вже втрачено. «Але й тоді, – підкреслював французький філософ Е. Левінас, – коли ти ще за неї хапаєшся... між цим “вже” й цим “ще” знаходиться та межа, яка схожа на тугий натягнутий канат, по якому наважилося рухатися – із ризиком для життя – західне єврейство»²⁹.

Проблему «єврейської ідентичності», сутність якої сучасний швейцарський філософ К. Свасьян визначив, як своєрідну діалектику подій, за якої єврею добре тоді, коли йому погано, і погано тоді, коли йому добре, слід розглядати у контексті європейського антисемітизму епохи Просвітництва³⁰. Видатні представники Франкфуртської школи Т. Адорно і М. Хоркхаймер вловили оригінальний взаємозв'язок між долями жінки та єврея як «жертв» Просвітництва³¹. Згідно до їхньої концепції «єврей» оригінально розуміється як утілення щастя без влади, багатства без праці, батьківщини без кордонів і релігії без міфу³². Існування єврея та жінки у гармонії із традицією (природою) кинув виклик інструментальному раціоналізмові що був породжений Просвітництвом. На присутність євреїв, які сприймалися неєврейським оточенням як провокація, таке суспільство реагувало різними санкціями репресивного характеру, які, у свою чергу, живили антисемітизм. Але, як влучно

зазначав Ж.-П. Сартр, якщо від жінки, яка має право голосу ми не вимагатимемо того, аби вона змінила свою стать коли буде голосуватиме, то від єврея емансиповане суспільство натомість вимагає зречення його єврейської національності³³. І в цьому, за думкою французького мислителя, полягає драматизм «ситуації єврея», за якої, щоб він не робив, усе знову повертається проти нього³⁴.

Невдала спроба ліберальних діячів здійснити просвітницьку програму емансипації євреїв у ХІХ ст. і нарешті вирішити «єврейське питання» були від самого початку «запрограмовані» недоліками відповідної доктрини, що була сформульована в епоху Просвітництва. Оскільки, зазначала видатна дослідниця тоталітаризму Г. Арендт, Просвітництво проголосило пріоритет людини перед істиною, то власне істина стала відносною стосовно «цінності людини», що знайшло своє відображення у толерантності, яке, у свою чергу, проголосило культ розуму, освіти та гуманізму³⁵. Отже, здавалося, що євреї цілком були здатні до позитивних змін за умови, якщо буде створена інша «громадянська ситуація», аби зробити з них соціально й культурно продуктивних членів громадянського суспільства³⁶. Але проблема полягала у тому, що євреї залишалися діаспорою, що, згідно до парадигми Просвітництва, робило марними їхні спроби інтегруватися в європейську традицію. Своєрідність єврейської історії формулюється як історія людей єврейського походження, як історія передусім євреїв, в якій немає загальних інституційних меж і територій. До того ж єврейська діаспора мала статус меншини. Натомість єврейська спільнота була цілісним і доволі стійким соціокультурним утворенням, передусім, завдяки релігії та освіті, які власне і стали предметом реформування в політиці емансипації.

Справді, скасування общинної автономії, яка була каменем дотику європейського проекту емансипації, призводила до радикальних змін³⁷. У дитинстві єврей повинен був ходити до світської школи; юнаком він мав пройти службу в армії; у зрілому віці він вже не належав до компетенції рабинського суду і міг вже не лякатися загрози відлучення. З одного боку, він справді ставав «емансипованим», адже вже не належав до сфери патерналістської влади рабинів і плутократів, а також

позбавлявся від її безсилля. Але з другого, він мав віднині протягом усього свого життя вступати у безпосередній контакт із християнськими властями, тобто властями, котрі розглядалися ним як чужі та ворожі. Очевидно, що новий порядок речей породжував страх і сумніви стосовно емансипації, яка власне і поставала у вигляді виховних засобів щодо створення нового типу «реформованого єврея».

Політика емансипації, що запроваджувалася передусім в німецьких країнах, була спрямована на змінення професійної структури єврейського населення, засвоєння ними культури та образу життя неєврейської більшості, оскільки вона пропонувала, з одного боку, умови для більш вільного розвитку єврейської меншини, але з другого, загрожувала традиційній ідентичності євреїв³⁸. У більшості німецьких держав євреї знову опинилися за ситуації, яка існувала до Великої французької революції. У 20-х рр. XIX ст. пруський уряд звузив зміст «наполеонівського» закону про рівноправність євреїв 1812 р. і закрит перед євреями доступ до державних, муніципальних та академічних посад. Подібна дискримінація доволі гостро відчувалася єврейською інтелігенцією, яка прагнула ідентифікувати себе із ліберальними колами християнського суспільства. Реакція її була двозначною: з одного боку, почастишали випадки хрещення, але з другого, посилювалися опозиційні настрої стосовно правлячого режиму³⁹. Лише за часів О. фон Бісмарка у 1871 р. уже в об'єднаній Німеччині вдалося скасувати усі обмеження стосовно євреїв⁴⁰.

Проте першою європейською країною, яка обрала тернистий шлях емансипації євреїв була Австрійська імперія. Незважаючи на «Едикт толерантності стосовно віденських євреїв» 1782 р., який ставав природною реакцією освіченої австрійської монархії на ідеї Просвітництва, правове становище євреїв неухильно погіршувалося аж до революції 1848 року. Натомість євреїв продовжували «терпіти», а особливо тих із них, хто надавав монархії корисні послуги. 1848 рік визначив історичний поворот у долях австрійських євреїв, які відіграли у революційних подіях одну із головних ролей. Імперська конституція 1849 р. на-

дала єврейській громаді широку автономію, але Франц-Йосиф її скасував у 1851 р., і, здавалося, що мають повернутися часи безправ'я. Проте у 1867 р. в імперії Габсбургів була ухвалена нова конституція і євреї отримали нарешті очікувані політичні права⁴¹.

Таким чином, у державах Центральної Європи процеси емансипації євреїв наштовхнулися на значно суттєвіші перешкоди, аніж це було в західноєвропейських країнах, де після Липневої революції 1830 р. майже, за виключенням мабуть Ельзасу, усі дискримінаційні закони стосовно євреїв були скасовані⁴². Навіть Швейцарія до 1874 р. відмовляла євреям у праві постійного проживання на території її кантонів⁴³. Проте епоха революцій 1848 р. призвела зрештою до визнання принципу емансипації і в країнах Центральної Європи, але викликала водночас й певні ризики. В національних державах Франції або Голландії, у процесі розв'язання «єврейського питання» місцеві ліберали природно поставили рівноправність євреїв в залежність від глибини їхньої етноконфесійної ідентичності. Західноєвропейські прихильники емансипації євреїв стверджували, що єврейство є лише релігійною групою, але не особливою нацією. Однак у багатонаціональних країнах проблема загострювалася внаслідок нелегкої дилеми, яка поставала перед місцевими євреями, які прагнули емансипації: ідентифікувати себе з німцями чи поляками, угорцями або чехами? Зокрема, коли в Австро-Угорщині у 1879 р. на зміну ліберальному урядові прийшли польські, словенські та чеські консерватори на чолі з Е. Таафе, що виступали з позицій католицького клерикалізму та закликали до запровадження пангерманізму в ідеологію та культуру, ставало очевидним, що політика емансипації євреїв зазнала поразки, у чому, як, це не парадоксально, були винні ліберали. Зрозуміло, що австрійська ліберальна традиція завжди поєднувалася із політикою онімечення і централізму та спиралася на природній союз що утворився між асимільованими євреями, котрі вважалися «державним народом» і австро-німцями. Проте ліберали не зробили нічого з того, щоб підтвердило їхню репутацію «заступників євреїв», а їхня опозиція антисемітизму часто була недостатньою.

Народження політичного антисемітизму у Відні на початку 1880-х рр., котрий за суттю змінив пангерманістську ідеологію культурного оновлення народу, змусив євреїв у той чи інший спосіб переглядати ставлення до власної єврейської ідентичності. У підсумку одні з них попрямували до революційного руху; другі – до єврейського націоналізму (котрий згодом призвів їх до сіонізму); треті не захотіли визнавати крах асиміляції й практикували своєрідний «ультра-асиміляціонізм», який прийнято називати «єврейською ненавистю до себе»; четверті спробували відновити втрачену ідентичність у спосіб індивідуалістського повернення до себе, суб'єктивного пошуку нової особистісної рівноваги.

Отже, політика громадянської емансипації викликала у євреїв гостру кризу ідентичності, адже емансипація «згори» вимагала асиміляції «знизу»⁴⁴, до якої євреї виявилися неготовими. Їхній страх перед емансипацією та асиміляцією був настільки глибоким, що деякі рабини навіть «закликали євреїв переселитися до Палестини з метою відродження там – подалі від Європи з її емансипацією – традиційну єврейську цивілізацію»⁴⁵. Один із відомих німецьких рабинів з приводу результатів асиміляційних процесів із розчаруванням зазначав, що «історичні руїни гетто стали поживним ґрунтом для смертельних паростків асиміляції. Ця чума завдала нищівного удару сподіванням Ізраїлю щодо його процвітання та залишив від нього жалюгідні уламки. Ціною громадянської рівності була принизлива зрада Божественної Тори»⁴⁶.

Просвітницькі принципи толерантності і раціоналізму докорінно змінили європейське суспільство, але вони мали набагато менший вплив на християнське середовище, ніж на єврейське. Від асимільованого («нового») єврея вимагали зректися звичного для нього їдиш заради вивчення мови країни його проживання, привести свій одяг у відповідність до європейського, змінити традиційний рід занять тощо. Євреї, котрі прагнули реалізувати делеговане їм право громадянства у світі європейської політики, усе більше відчували свою занедбаність і нікчемність, перетворювалися на «свідомих паріїв» – поняття, яким Г. Арендт визначила становище емансипованого єврея на противагу неусвідомленій занедбаності не емансипованих

еврейських мас на Сході Європи⁴⁷. Як тільки «свідомий парія» виходить на політичну арену, він стає бунтівником, «представником пригніченого народу, що боровся за свою свободу в єдності з національною і соціальною боротьбою за свободу усіх пригнічених у Європі»⁴⁸. Одним із таких бунтівників, хто зазирнув у глиб асиміляційних перетворень єврейської особистості та викрив «подвійне рабство» асимільованого єврея був відомий французький публіцист, сіоніст, правозахисник, учасник судового процесу у справі Дрейфуса – Бернар Лазар⁴⁹.

За думкою Б. Лазара, європейська емансипація перетворила єврея на невігласа, котрий забув про свого предка, нащадком якого він є⁵⁰. Внаслідок зрівняння західних євреїв у правах, розпочалася золота ера для євреїв, ера в якій усі їхні мрії здійснилися. Проте емансипація змінила й самого єврея, адже, зазначав Б. Лазар, невелика частка заможних євреїв кинулася в обійми насолод, які були їй чужими впродовж стількох століть. «Вона розчинилася після зіткнення із християнським світом, який спричинив щодо неї таку ж саму руйнівну дію, яку виявляли цивілізовані нації стосовно дикунів, до яких вони привнесли алкоголізм, сифіліс і туберкульоз. Очевидно, що зазначений вищий клас західних євреїв і, головним чином, євреї Франції, знаходяться у стані сильної дегенерації. Клас цей не є більше ані єврейським, ані християнським, він вже не в змозі замінити свою релігію, яку він втратив, якою-небудь новою філософією, й ще менше якою-небудь свобідною мораллю. У той час, як християнська буржуазія підтримується дисципліною своїх догм, традицій, моралі та умовних приписів, єврейська буржуазія, яка позбавлена цих допоміжних основ, труїть єврейську націю своєю гнилизною»⁵¹. Гостро критикуючи хиби емансипованого єврея, котрий є найкращим агентом антисемітизму⁵², Б. Лазар закликав їх шукати спасіння від останнього у самих себе⁵³, перетворитися з несвідомого парія на парія свідомого⁵⁴.

Глибока фінансово-економічна криза в Європі у 1870-х рр. та виникнення на гребні цієї кризи етнічного націоналізму в Німеччині та Австро-Угорщині, вимагали нових жертв, особливо від тих, хто не належав до «корінної» нації. Антисемітизм стає дієвим засобом боротьби за національні інтереси європейських народів, і який, власне, змусив багатьох євреїв переглядати свої минулі уявлення про загальну гуманістичну спрямованість

ідеології емансипації та шукати власні моделі подолання кризи ідентичності, в основу яких було покладено традиційну релігійну самосвідомість, месіанізм і схильність до соціального утопізму. Вони начебто мали розв'язати проблему єврейської ідентичності в умовах переоцінки ліберальних цінностей європейського суспільства, але, натомість, не залишали вибору тим з євреїв, котрі надто далеко занурилися в асиміляційні процеси (ультра-асиміляціонізм) і за умови посилення неєврейського націоналізму швидко маргіналізувалися. Наприклад, космополітичний фрейдизм пропонував «втраченим» євреям унікальну терапію «втечі» від антисемітизму до сфери науки, літератури і мистецтва; наднаціональний марксизм закликав їх зануритися у вихор революційної боротьби в якій класовий чинник розчиняв будь-яку національність⁵⁵; зрештою сіонізм – провести внутрішню мобілізацію національних єврейських якостей. Кожна із запропонованих для євреїв інтроспекцій була засобом розуміння у собі не людини, а саме єврея, «і зрозуміти він хоче для того, аби заперечити у собі єврея»⁵⁶. «Фрейдизм, – зазначає американський історик єврейської ідентичності Ю. Сльозкін, – був доктриною, що була народжена єврейською революцією. Він мав те ж саме сімейне коріння, що і марксизм, поділяв його навіженість вбивством батька та всесвітнім злом та відтворив його організаційну структуру, центральним місцем якої були жерці, що оберігали святі тексти. Проте спасіння, яке обіцяв фрейдизм, було виключно індивідуальним, завжди тимчасовим й таким, що безмовно залежатиме від професійної компетенції, яка набувається на ринку»⁵⁷.

Зрозуміло, що жодна із зазначених стратегій не могла бути панацеєю від загрози що насувалася з боку європейського лібералізму, який продовжував наголошувати на праві вибору для кожного єврея залишитися євреєм або розчинитися у неєврейському середовищі, але водночас позбавляв їх можливості вибору бути євреєм. За думкою російського теоретика сіонізму А. Гордона, ліберальна ідеологія пропонувала єврею життя, яке навіть «не заслуговує на право називатися життям»⁵⁸. Очевидно, що еміграція євреїв з Європи, яка посилювалася особливо наприкінці ХІХ ст., також не могла розв'язати усіх проблем, що пов'язувалися із кризою ідентичності, або навіть ускладнювала їх.

Отже, революційний характер усіх зазначених нами моделей відновлення втраченої ідентичності засвідчував про глибокі зсуви у ментальних шарах суспільної свідомості єврейського народу, представники якого прагнули визнання їх за людей. Але драматизм ситуації виявлявся у тому, що їх не хотіли сприймати як звичайних людей, але «завжди і скрізь – як євреїв, – тільки тому євреїв асимілювати не можливо»⁵⁹. Справді, зазначав Ж.-П. Сартр у 1944 р., євреї майже півтораєста років емансипації прагнули стати повноправними членами суспільства, яке їх виштовхувало, а отже, немає сенсу впливати на них із тією метою, аби вони зрештою прискорили інтеграцію, яку їм не дають розпочати антисеміти⁶⁰. Натомість, як нам видається, Наполеону вдалося розхитати сорокастолітній моноліт Ізраїлю та «скасувати єврея в ім'я людини». Ті, хто відкинули іудаїзм та зреклися своєї національної знеособленості, відштовхнулися від рідного берега культурно-історичної спадщини, але до іншого берега, до берега чужої культури та чужих ідеалів пристати так і не змогли. «Ці жертви нездійсненої асиміляції, котрі припинили своє існування як євреї та втратили духовний зміст своїх предків, перетворилися на інтернаціоналістів (поміж націями). Неперевершена єврейська ненависть стосовно зовнішнього світу, що продовжувала клекотати у несвідомому їхньої душі, штовхала їх у перші ряди руйнівників цього світу, перетворила їх на вождів “світової революції”. Інші, хто із відчаєм поставився до можливостей асиміляції, повернулися після жорстоких внутрішніх конфліктів до партикуляризму батьків, віддалися роботі з відродження єврейської національної самосвідомості у лавах сіонізму...»⁶¹. Проте криза європейського лібералізму викликала не тільки своєрідну реакцію єврейського середовища, але й призвела до соціально-психологічних змін на індивідуальному рівні, наслідком чого було формування нового неавтентичного соціального типу – «жертви асиміляції», «єврея без властивостей», маргінала (вільного радикала), котрий спробував утвердитися й на російському ґрунті на початку ХХ століття.

Таким чином, теорія ідентичності здатна, як нам видається, пояснити не лише суперечливі процеси з історії євреїв країн Західної та Центральної Європи, що пов'язувалися із державною політикою емансипації ХІХ ст., але й такі надскладні феномени з історії російського єврейства як-от: становлення і розвиток російсько-єврейської інтелігенції, посилення революційної діяльності євреїв у Російській імперії, а також виникнення на російському революційному ґрунті нового типу маргінальної особистості – «несврейського єврея», місце та роль якого у революційних процесах у Східній Європі у 1917–1920-х рр., за нашою думкою, залишається маловивченою.

Примітки:

¹ Брубейкер Р. Этничность без групп / Пер. с англ. И. Борисовой. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – С. 67.

² Там само. – С. 78.

³ Там само. – С. 84.

⁴ Там само. – С. 71.

⁵ Там само. – С. 94.

⁶ Там само. – С. 112-113.

⁷ Философские сюжеты Эрика Эриксона: переводы работ американского психоаналитика / Под общ. ред. П. С. Гуревича. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2017. – С. 263.

⁸ Там само. – С. 267-269.

⁹ Гурин С. П. Мифология и религия в антропологическом контексте / Под ред. Н. И. Петрова / Саратовский государственный социально-экономический университет. – Саратов, 2011. – 140 с.

¹⁰ Там само. – С. 19.

¹¹ Там само. – С. 15-20.

¹² Там само. – С. 16.

¹³ Там само. – С. 19.

¹⁴ Там само. – С. 24.

¹⁵ Демидова О. Р. Евреи в культуре русской эмиграции: проблема идентичности // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. Материалы международной научной конференции, Москва, 8-10 декабря 2003 г. / Под ред. О. В. Будницкого и др. – М.: Дом еврейской книги, 2004. – С. 197.

¹⁶ Там само. – С. 198.

¹⁷ Философские сюжеты Эрика Эриксона: переводы работ американского психоаналитика. – С. 272.

¹⁸ Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности [Электронный ресурс] // [http: www. philosophy. ru / library / vopros / 65. html](http://www.philosophy.ru/library/vopros/65.html). – С. 9.

¹⁹ Там само. – С. 10.

²⁰ Гурин С. П. Мифология и религия в антропологическом контексте. – С. 18.

²¹ Сартр Ж.-П. Размышления о еврейском вопросе // Сартр Ж.-П. Портрет антисемита / Пер. с фр. Г. Ноткина. – СПб.: Азбука – классика, 2006. – С. 195.

²² Там само. – С. 236.

²³ Там само. – С. 196.

²⁴ Там само. – С. 236.

²⁵ Гурин С. П. Мифология и религия в антропологическом контексте. – С. 18.

²⁶ Философские сюжеты Эрика Эриксона: переводы работ американского психоаналитика. – С. 298.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 270.

²⁹ *Цит. за:* Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности / Пер. с фр. Т. Баскаковой. – СПб.: Изд-во имени Н. И. Новикова; Издательский дом «Галина скрипит», 2009. – С. 363.

³⁰ Свасьян К. Европа: два некролога / Пер. с нем.. – М.: «Evidentis», 2003. – С. 211.

³¹ Хорхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / Пер. с нем. М. Кузнецова. – М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – С. 140.

³² Там само. – С. 215.

³³ Сартр Ж.-П. Размышления о еврейском вопросе. – С. 244.

³⁴ Там само. – С. 241.

³⁵ Арендт Х. Скрытая традиция: Эссе / Пер. с нем. и англ. Т. Набатниковой, А. Шибаровой, Н. Мовниной. – М.: Текст, 2008. – С. 140.

³⁶ Там само. – С. 149.

³⁷ Поляков Л. История антисемитизма: эпоха знаний / Пер. с фр. В. Лобанова. – М., Иерусалим: Гешарим, 1998. – С. 110.

³⁸ Маурер Т. Западные евреи? Восточные евреи? Аккультурация как парадигма сравнительной истории евреев в Германии и Восточной Европе // *Ab Imperio*. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве. Грани и границы империи. Границы маргинальности. – 2003. – №4. – С. 65-66.

³⁹ История еврейского народа / Под. ред. Ш. Эттингера. – М., Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2001. – С. 380.

⁴⁰ Там само. – С. 384.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С. 375-377.

⁴³ Там само. – С. 384-385.

⁴⁴ За думкою Т. Маурер, стосовно емансипованих німецьких євреїв слід застосовувати поняття «аккультурації», оскільки традиційне поняття «асиміляції» передбачає втрату єврейської самобутності та розмивання національної ідентичності, що, як вважає авторка, не відповідало дійсності. Натомість, з нашого погляду, «аккультурація» також є не зовсім коректним поняттям, адже, як стверджує Т. Маурер, «німецькі євреї ХІХ ст. не були ані простим віддзеркаленням доміантної культури, ані культурою єврейської меншості Німеччині, але сформували третій варіант» «паралельної культури» (Маурер Т. Западные евреи? Восточные евреи? Аккультурация как парадигма сравнительной истории евреев в Германии и Восточной Европе. – С. 69). Якщо «аккультурація» не виключає будь-який «третій варіант» (а можливо і четвертий, п'ятий варіанти) «паралельної культури», то таке наукове поняття, як нам видається, потребує ґрунтовної формалізації.

⁴⁵ Рабкин Я. Еврей против еврея: Иудейское сопротивление сионизму / Пер. с фр. автора при участии А. Кушнира. – М.: Текст, 2009. – С. 65.

⁴⁶ Там само. – С. 65-66.

⁴⁷ Дихотомія східного та західного єврейства також може розглядатися у контексті нашої проблеми, адже, як зазначила Т. Маурер, така дихотомія протягом тривалого часу відігравала ключову функцію інтерпретаційної парадигми історії єврейства ХІХ ст., за якої західноєвропейський тип єврея асоціювався зі змінами, а східноєвропейський символізував сталість та непорушність традиції (Маурер Т. Западные евреи? Восточные евреи? Аккультурация как парадигма сравнительной истории евреев в Германии и Восточной

Европе. – С. 61). Наприклад, російські євреї в Парижі наприкінці ХІХ ст. за свою волинську або литовську містечкову поведінку отримали образливе прізвисько «шнорерів», хоча були й такі євреї, які видавали себе за корінних росіян і навіть за православних (Людвиполь А. Бернар Лазар // Книжки Восхода. Журнал учено-літературний и политический. – 1900. – Май. – С. 81).

⁴⁸ Арендт Х. Скрытая традиция: Эссе. – С. 69-71.

⁴⁹ Людвиполь А. Бернар Лазар. – СПб.: А. Е. Ландау, 1900. – 26 с.

⁵⁰ Бернар Лазар. Еврейский национализм / Пер. М. Тривус / Вступ. статья Д. Пасманика. – СПб.: Восток, 1906. – С. 3.

⁵¹ Там само. – С. 10.

⁵² Там само. – С. 13.

⁵³ Там само. – С. 23.

⁵⁴ Там само. – С. 12.

⁵⁵ Безаров О. «Єврейський антисемітизм» Карла Маркса // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Чернівецький університет, 2017. – №1. – С. 75-81.

⁵⁶ Сартр Ж.-П. Размышления о еврейском вопросе. – С. 201.

⁵⁷ Слѣзкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире / Авторизованный пер. с англ. С. Б. Ильина. Изд. 2-е. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 410.

⁵⁸ Цит за.: Рабкин Я. Еврей против еврея: Иудейское сопротивление сионизму. – С. 72.

⁵⁹ Сартр Ж.-П. Размышления о еврейском вопросе. – С. 204.

⁶⁰ Там само. – С. 242.

⁶¹ Зотов Вл. Пророк коммунизма. К. Маркс и духовно-психологические истоки его учения. – Прага: Новые Вехи, 1944. – С. 23.

УДК 930.2:331.105.44(477)

Петро Яценюк

Про методологію дослідження історії професійних спілок України

Профспілковий рух в Україні є невід’ємною частиною політичної, економічної, соціальної історії українського народу. Діяльність професійних спілок в Україні охоплює майже все ХХ ст. на різних історичних відтинках вони чинили той чи інший вплив на розвиток українського суспільства. Але завжди залишалося незмінним прагнення владних структур підпорядкувати профспілки своєму впливу, спрямувати їх діяльність у вигідне для себе русло. У радянські часи одним із засобів ідеологічного забезпечення цієї мети була історична наука, яка була змушена керуватися вимогами правлячої більшовицької партії.

Про вагу профспілок в житті суспільства свідчать численні праці істориків, присвячені профспілковому руху. Кількість видань, де розглядаються різноманітні аспекти діяльності профспілок в Україні може зрівнятися хіба що з кількістю літератури, присвяченої висвітленню історії КПРС та її складової частини – компартії України. Однак за висновками авторитетних учених справжня фундаментальна історія політичних партій та рухів в Україні ще не написана. Праці, друковані в радянській імперії містять численні недомовки і перекручення, свідомий чи несвідомий відхід від істини. На догоду більшовицькій ідеології творилася і історіографія професійних спілок. Автори у своїх дослідженнях стояли на офіційних позиціях радянської історичної науки. Вони користувалися марксистсько-ленінською методологією, яка нерідко зводилася до того, щоб підігнати матеріал під більшовицьку концепцію комуністичного будівництва СРСР. Тому головні оцінки тих чи інших явищ, подій і процесів нерідко дикту-

валися партійними настановами. За авторами залишалось право теоретичних узагальнень дрібних масштабів. В усякому випадку зміст досліджень – як фактичний, так і теоретичний – мав працювати на вказану згори лінію розвитку професійних спілок. Зрозуміло, що цій же меті служив весь науково-допоміжний та понятійний апарат дослідження.

Засилля тоталітаризму в радянській науці спричинило феномен поза історичного, анти джерельного трактування подій і процесів в Україні.

Виникає питання: чи вправі ми сьогодні відкинути все раніше напрацьоване істориками, як непридатне і шкідливе? Думка про те, що всю літературу видану в «епоху соціалізму» можна списати в архів, оскільки вона носить відбиток сталінсько-сусловських та інших ідеологічних нашарувань не є професійною. По-перше, ця література є важливим джерелом для вивчення еволюції історичної думки. По-друге, вона несе багату конкретно-історичну інформацію, яку при критичному до неї ставленні цілком можна використати і сьогодні. По-третє, не слід забувати про роки «хрущовської відлиги» і так званої перебудови, коли дещо були послаблені пута і привідкритий доступ до партійних і державних архівів, що дало можливість для написання ряду змістовних робіт. Все таки історія має чомусь навчити. Уже були і «більшовицький натиск» на «штурм», і прагнення все безоглядно зруйнувати, а потім збудувати нове. Неправдива, фальсифікована історія – це теж історія. Понад сімдесятирічне панування більшовицької ідеології далось взнаки не тільки економіці, культурі, освіті й науці. Але й у світогляді людини. Отже, економічне й духовне національне відродження мають іти паралельно. На межі соціального, економічного й духовного розвитку українського народу знаходиться діяльність політичних та профспілкових організацій, яка може бути гальмом чи каталізатором розбудови української держави.

Від початку лютневої революції 1917 року діяльність професійних спілок проходила в нових соціально-політичних умовах. Визвольні змагання українського народу закінчилися поразкою. Утвердилась так звана диктату-

ра пролетаріату, важливим інструментом якої розглядалися професійні спілки. В основу їх діяльності було покладено ленінське визначення профспілок як школи управління, господарювання, школи комунізму. Фактично професійні спілки були підм'яті державною бюрократичною машиною і стали її придатком. Їм було наказано здійснювати поворот «лицем до виробництва», виконувати завдання управлінських і державних органів. Рельєфно виявилася тенденція відриву профспілок від мас, а з іншого боку, відчуження мас від профспілок.

Хрущовська «відлига» декларувала демократизацію діяльності громадських організацій. У профспілках було поновлено територіальні міжспілкові органи, впроваджувалася виборність, профкомам були надані юридичні права. Після 26-річної перерви у травні 1958 року скликається VI з'їзд профспілок України. Проте всі ці зміни відбувалися тільки в межах, які допускала командно-адміністративна система, авторитарна суть якої, незважаючи на проголошення переходу від системи диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, не змінювалася. Профспілки, як і раніше залишалися на позиціях «школи комунізму», «провідного пса» від партії до мас.

З проголошення концепції розвинутого соціалізму було заявлено, що профспілки переросли свою захисну функцію і в першу чергу повинні турбуватися про організацію та управління виробництвом.

Цими програмними засадами правлячої більшовицької партії керувалася майже сімдесят років радянська історична наука.

Лише з другої половини 80-х років, коли інтенсивно почав розвіюватися ореол непогрішимості комуністичної партії і радянської держави, з'являються ознаки нової методології вивчення проблем. Вони були поодиноким, але яскравим свідченням кризового стану української історичної науки. Демократизація суспільного життя, розпад Радянського Союзу, проголошення України Незалежною державою, заборона діяльності комуністичної партії, яка мала конституційне право партійного керівництва профспілками,

банкрутство комуністичної ідеології водночас ліквідували спонукальні мотиви викривленого дослідження актуальних проблем історії професійних спілок України. Більше того, відпала проблема витратити інтелект на підтвердження існуючих догм, схоластичних, нав'язаних згори теоретичних висновків. Натомість з'явилася необхідність переосмислити історичний досвід, дати йому виважену оцінку, реконструювати процеси, що об'єктивно переважали в суспільстві і чинили вплив на його розвиток.

Не викликає заперечення той факт, що майже 70 років профспілки України діяли за доктриною компартії, виконували роль провідного пса від парт номенклатури до людей, були підручними владних структур. Але не слід відкидати і те, що вони зробили вагомий внесок у розвиток соціальної сфери, формування умов праці, культури, виховання, побуту, відпочинку. Тому то в оцінці діяльності радянських профспілок слід бачити не тільки комуністичну теорію моделі, а й реальні, життєві роки.

Масив друкованих праць з історії профспілкового руху в Україні, історіографічні публікації, видання збірників документів належать до тієї епохи історії українського народу, яка потребує нового вивчення, аналізу й узагальнення. Вперше з'явилися можливості і суспільні потреби неупередженого об'єктивного дослідження величезного вертикального зрізу історії України, тією чи іншою мірою висвітленого в науковій літературі, але з оцінками і аргументами притаманними тоталітарній системі. Таким чином, нині якісно новою має бути сама методологія історіографічного аналізу діяльності професійних спілок в Україні. Необтяжений вимогами партійної літератури і цензури, дослідник по праву може розраховувати на новизну висновків, спростування чи підтримку раніше висунутих положень, з'ясування прогалин у дослідженні проблеми.

Історичний аналіз наукової літератури з питань профспілкового руху матиме теоретичне і практичне значення. Діяльність сучасних профспілок України є важливо складовою частиною українського державотворення, яке спирається на багатовіковий

історичний досвід. Сучасні профспілкові діячі, політики, представники громадських об'єднань зацікавлені в одержанні об'єктивної ґрунтовної інформації про форми, методи і завдання діяльності профспілок у різні історичні періоди. З іншого боку, нинішній стан історичної науки в Україні, прагнення вчених до виведення наукових досліджень на світовий рівень зумовлюють необхідність глибоких теоретичних узагальнень, чіткого дотримання методологічних засад викликаних неполітичною кон'юнктурою, а інтересами розвитку історичної науки. Таке завдання є досить складним і актуальним, оскільки мова йде про підведення певних підсумків у вивченні проблеми профспілкового руху в Україні, нове трактування виданих до цього часу праць, застереження від повторення помилок попередніх дослідників.

Наукове видання

**Методологія та філософія історії:
актуальні питання дослідження
та викладання / Під загал. ред.
проф. О.І. Сича. – Чернівці:
Чернівецький нац. ун-т, 2017. –
Ч. I. – 92 с.**

Комп'ютерна верстка - Мінаєв А.В.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології
та міжнародних відносин Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № 2 від 26 вересня 2017 р.)*